

૩૩૬૪

(“પ્રાશ્નિક” તથા “લાયબ્રેરી” સારકેળવાણું)

પ્રમદા

અથવા

સદ્ગુણી વહુ.

અંગ્રેજી પરથી અક્ષલ બંગાલી વાત ત આધારે
રચનાર

મદનલાલ લલુભાઈ મુનસીફ. ।

આવૃત્તિ બીજી.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

પંડિત ભયેશ્વરભાઈ મુકુંદભાઈ
બાલાંગીર બેઝ

અમલપુર

૨૭૭

DEDICATED

TO

The Happy Memory of the Late

KAVI NURMADASHANKAR LALSHANKAR,

The distinguished Poet and Reformer of Gujarat.

આ લઘુ ગ્રંથ ગુજરાતના સ્વર્ગવાસી પ્રખ્યાત -

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

અર્પણ

THE FIRST EDITION OF
VIRTUOUS DAUGHTER-IN-LAW.

સદ્ગુણી વહુની પેહેલી આવૃત્તિ વિષે
અભિપ્રાય.

a short story giving a sketch of the home life of Hindoos. * * * The Gujarati translation ought to prove very acceptable reading to those for whom it is intended. The style is at once simple and pure.”—

The Bombay Gazette.

“* * A pleasing novel. * * The style is simple and clear.”—*The Advocate of India.*

આ વાર્તા હિંદુસંસાર સ્થિતિનું એક ઉત્તમ, રસભર્યું, અને આશ્વ-
હુઅચિત્ર છે. ** અમે તો કહીએ છીએ કે એ બાળુ ભાષાંતર નહિ
જરાતી ભાષાનો સ્વતંત્ર ગ્રંથજ હોય એવું શુદ્ધ તે ૩૬ ભાષામાં
કે. ** એ વાર્તા એક નમુના લાયક, અને જોવી સુખોદ-
પ્રમય છે. * ગુજરાત શાળાપત્ર આગસ્ટ, ૧૮૮૭.

The above—

is interesting, and faithful
his language is so
saying that
with
del

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

AGREEABLY to the recommendation of some of my friends, I had at first intended to make such alterations in the plot of this little book as would satisfy their keen sense of poetical justice before putting forward this Second Edition. But it is much in request, being sanctioned by the Educational Department as a Prize and Library Book. The First Edition is almost exhausted, having been distributed *gratis* to the Subscribers of the *Satyavakta* as a NEW YEAR'S PRESENT in Commemoration of the Jubilee Year of Her Majesty, the Queen-Empress of India.

Under the circumstances I am obliged to publish this Second Edition without waiting to carry out my intention of revising the work.

In conclusion, I cannot but express my heartfelt gratitude to my friend Mr. Chimanal Harilal Setalvad, B.A., LL.B., who has been kind enough to glance over this edition while it was in the Press.

MADANLAL LALLUBHAI MUNSIFF.

SURAT, 119, GOPIPURA ST.,

12th June 1888.

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The translator was so much charmed with the tale of "The Second Daughter-in-law," or "The History of Pramada, the Wife of The Second Son," which appeared in the Journal of the National Indian Association—now The Indian Magazine—that he ardently desired a Gujarati rendering of it for the benefit of the Gujarati-reading public, more especially the female section. Having waited for some time he took it upon himself to do what little he could, by way of giving a faithful representation of the tale in his own vernacular, *i.e.* Gujarati, though he greatly wished that this task had been undertaken by an abler pen. The translator's original intention was to dedicate this little work to the memory of the illustrious Kavi Narmada Shankar, who has immortalized not only himself but even the Gujarati language, after doing it on the lines of the original Bengali work and its Marathi version; but "man proposes and God disposes," for owing to several causes over which he had no control he has been unable to carry out his original intention. He has had to hurry over his translation, in consequence of unforeseen circumstances, and after a cursory glance, made it over

to Mr. Keshavlal Harivithaldass, Editor of the *Satyavakta*, who has kindly promised to circulate it among his numerous readers, as a **New Year's Present.**

The translator is fully sensible of the many imperfections of this, his first effort, and he humbly requests his readers to be indulgent towards him and always to bear in mind his primary motive, which, as has already been said, was to bring this excellent tale within the reach of his community, and he further prays that "in the translator his readers will spare the friend."

He cannot let this opportunity pass without heartily thanking Miss E. A. Manning and Mrs. J. B. Knight for their kindly obtaining him Pandit Shiva Nath Shastri's sanction to this work. To Miss Manning particularly the translator is much indebted for several acts of kindness which he will ever remember with gratitude.

Before concluding, he begs to express his most cordial thanks to those friends who have helped him in this little work.

BOMBAY,
January 1887.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના,

સદ્ગુણી પ્રમદા તથા તેનો સ્વામિ સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરે અને વાંચનારના મનને આખરે સંતોષ થાય કે સદ્ગુણનો જય થયો એવી તરેહનો વાર્તાની સંકલનામાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની મને કેટલાક મિત્રો-એ જે ભલામણ કરીધી હતી તે પ્રમાણે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો મારો વિચાર હતો પણ પહેલી આવૃત્તિની ઘણાખરી પ્રતો “સત્ય-વક્તા”ના ગ્રાહકોને જ્યુબીલી વર્ષમાં ભેટ આપવામાં અપી ગઈ હતી તેથી પ્રજાની તેમજ કેળવણી આતાની માગણી તરતજ પુરી પાડવાની જરૂર હોવાને લીધે ઉપર પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરતાં જે વિલંબ થાય ત્યાં સુધી ઢીલ કરવાનું ઠીક નહિ લાગવાથી આ આવૃત્તિ પ્રથમ સર-ખીજ કાઢવામાં આવી છે. એમ છતાં મને અવકાશ નહિ હોવાને લીધે મારા મિત્ર મી. ચીમનલાલ હરીલાલ સેતોલવડ. બી. એ. એલ. એલ. બી.એ આ પુસ્તકને સુધારીને છપાવવાની તરફી લીધી છે તેને માટે તેમનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

મદનલાલ લલુભાઈ મુનસીફ.

સુરત ૧૧૬ ગોપીપુરા, }
તા. ૧૨ મી જુન ૧૯૮૮ }

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી, એમ. એ. નું રચેલું “ મેળે બાઉ ” નામનું “ મેરી કાર્પેન્ટર સીરીઝ ” માંનું બંગાલી પુસ્તક લોકપ્રિય હોવાથી મિ-સિસ જે. બી. નાઈટ તેનું ઇંગ્લેન્ડમાં ભાષાન્તર કર્યું અને તે “ નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશન ” નાં ચોપાનીઆ (હવે “ ધી ઇન્ડિયન મેગેઝિન ” એ નામે પ્રગટ થાય છે તે) માં થોડું થોડું કરી બધું પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ વાંચી એનો મને ગુજરાતોમાં તરજુમો કરવાનું મન થયું; અને તે પરથી ગયા વર્ષની શરૂઆતમાં હું બહાર ગામ ગયા હોતો ત્યારે દુરસદે આ કામ કરતો ગયો. થોડા વખતપર મુળબંગાલી પુસ્તક હાથ આવ્યું; અને પછી તેનું મરાઠી ભાષાન્તર જોયું ત્યારે એવો વિચાર થયો કે માફ કરેલું ભાષાન્તર આ જે પુસ્તકો સાથે સરખાવી, ઘટતો ફેરફાર કરી, ગુજરાતીઓ તેમજ પારસીઓ, અને પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ, સમજી શકે એવી સરળતા રાખી પ્રસિદ્ધ કરવું; અને એ લઘુ પુસ્તક, અમર થઈ ગયેલા અને ગુજરાતી ભાષાની ખરી સેવા બજાવી ગયેલા એવા પ્રખ્યાત કવિ નર્મદાશંકરને અર્પણ કરવું. પરંતુ આ તો અનુભવ સિદ્ધ છે કે મનુષ્ય માત્રની ધારણા સદૈવ ફાલીભૂત થઈ શકતી નથી; અને એજ પ્રમાણે આ કામ સાફ જોઈતી દુરસુદ નહિ મળવાથી, તેમજ બીજાં કેટલાંક કારણોને કીધે, એ વિચાર મુલતવી રાખી “ સત્યવક્તા ” ના અધિપતિ સાહેબ—રાં. રાં. કેશવલાલ હરિવિક્ષલદાસને મુળ લખાણ ઉતાવળમાં ઉપરઠપકે સુધારી કરી આપ્યું છે, અને “ હિંદુસ્તાનના મિત્રો ” ને અને “ શુભેચ્છકો ” ને અર્પણ કર્યું છે. આ પુસ્તક દોષ રહિત તો નથીજ, તેમ લખાણમાં પણ ઇચ્છિત ફેરફાર થયો નથી તેથી અથવા કેટલેકઠેકાણે એ-મ બન્યું હોય કે મારી ભુલથી અર્થનો અનર્થ થયો હોય તો તે માટે ગુણી વાંચનાર ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. મારા જે મિત્રોએ મને આ કામમાં ઉલટભર સહાય કરી છે તેમનો આ પ્રસંગે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ભાષાન્તરકર્તા.

પ મ દા

અથવા

સદ્ગુણી વડુ.

પ્રકરણ ૧ લું.

—o—o—o—o—o—

વૈરાગ્ય સુદ લગભગ પૂરો થયો હતો અને પ્રબોધચંદ્ર ઉનાળાની રજા ભોગવવાને ઘેર આવ્યો હતો.

પ્રબોધચંદ્ર કોણ હતો? સુરતના પ્રખ્યાત મહાનંદપંડચાનો ખીજો છોકરો.

સુરત ક્યાં આવ્યું? મુંબઈની ઉત્તરમાં આસરે ૧૯૭ માઈલને છેડે ગુજરાતમાં આવેલું એક પુરાતન શહેર.

મહાનંદપંડચા કોણ હતા? એક ધણા પ્રમાણિક અને કપીલદાર બ્રાહ્મણ. એ જજમાનવૃત્તિનો ધંધો કરતા હતા.

આ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થને ચાર પુત્ર અને બે પુત્રી હતી. સૌથી મોટા છોકરાનું નામ હરિરાંકર, ખીજનું નામ પ્રબોધચંદ્ર, ત્રીજનું નામ જ-ઠારાંકર અને ચોથાનું નામ ગવરીરાંકર હતું. છોકરીઓનું નામ કમળા અને મંગળા હતું.

પ્રાચીન રૂઢી પ્રમાણે હરિરાંકર ગામડી મહેતાજીને ત્યાં નામું લખવાનું શીખ્યો હતો, પણ તે નહારી સોઅંતમાં પડ્યો અને અભ્યાસને બદલે મોજમજમાં તેનું મન ગુંથાયું. તે ખીચારાને તે ગામના જમીનદારોની કચેરીમાં નોકરી લેવી પડી. આ નોકરીમાં પગાર અને પાનસોપારીની રૂએ જે કંઈ મળે તે બધું મળીને મહીને મારમાર કરતાં વીસ રૂપિયા પડતા હતા.

મહાનંદપંડચાનો ખીજો છોકરો ધણો બુદ્ધિશાળી હતો. તે સુરતની હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં કૃતિહર્મદીથી પસાર થઈને

સ્કોલશીપ મેળવીને મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ (પાઠશાળા)માં આ વર્ષે ખી. એ. ની પરીક્ષામાં જવાનો અભ્યાસ કરતો હતો.

ત્રીજા છોકરા જટારાંકરે અંગ્રેજી સાતમાં ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. આગલે વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવા ગયો હતો પણ નાપાસ થવાથી તેણે અભ્યાસ મુકી દીધો હતો. તેના પિતા તેની આજીજી કરે, બહારી મેણું મારે, મોટો બાઈ પ્રબોધચંદ્ર ધમકાવે ત્યારે નોકરી કરવાનું બહાનું કાઢીને મુંબઈ જાય, પણ ત્યાં જવાનો ખરો હેતુ કોઈના કબ્જામાં આવે નહિ. થોડા દહાડા નીકળી જાય અને વાત વિસારે પડે કે ઘેર પાછો નાસી આવે.

પ્રબોધચંદ્રનો સૌથી નાનો બાઈ ગવરીશંકર મુંબઈની એક અંગ્રેજી નિશાળમાં ખીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ગવરીશંકર પોતાના વડીલ બાઈ પ્રબોધચંદ્રની દેખરેખ હેઠળ સારો અભ્યાસ કરતો હતો, પણ એને મોટે વધારે કહેવાની હાલ જરૂર નથી.

જો તમે ધ્યાનથી આ વાર્તા વાંચશો તો ધીરે ધીરે એ કુટુંબની સ્ત્રી-એકાને એકાજાણશો. ધીરે ધીરે તમે પંડ્યાજીનાં ઘણીઆણીને તથા તેની એ પુત્રી કમળા અને મંગળાને પણ એકાજાણશો.

કમળાગવરી મોટી છોકરી હતી. તે આસરે સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમરની હતી. તે પરણેલી હતી પણ સાસરામાં અણબનાવ હોવાથી પોતાને સાસરે નહિ જતાં પીયરમાંજ રહેતી હતી.

મહાનંદપંડ્યાના ધરનાં ખીજાં આદમિયોનું સહેજ એકાજાણ કરીએ. હરિશંકરને તારાગવરી અને ગંગાગવરી નામની એ પુત્રી-એકા અને ચંદ્રશંકર નામનો પુત્ર હતો. જટારાંકરને એક પુત્રી હતી પણ તેનું નામ પાડ્યું નહોતું. તેની દાદી તેને કીકી કહીને બોલાવતી હતી.

પંડ્યાજીને ઘેર એ ગાયો, એ શિવલિંગો—એક કાળું નાના કદનું અને ખીજું સરેદ પણ જરા મોટું—તથા મંગળાની લાડકી ખીલાડી હતી.

પ્રબોધચંદ્રની કોલેજ માં રજા પડવાથી મુંબઈથી આવેજ બપોરના ઘેર આવ્યો હતો. એ આવ્યો ત્યારે બપોરના ત્રણનો સુમાર થયો હતો. નહાતાં જમતાં સાંજ પડી ગઈ. વાળું કીધા પછી મહોલ્લાના આડોસી પોડોસીએકાને તથા દોસ્તદારોને મળવાને નીકળ્યો તેમ કરવામાં ત્રણ ચાર કલાક નીકળી ગયા પછી ઘેર પાછો આવ્યો.

પ્રબોધચંદ્રની વહુ પ્રમદા જલદી જલદી ઘરનું કામ આટોપી લેતી હતી. આજ ત્રણ વાગ્યાથી તેનો એહેરો બદલાઈ જ ગયો હતો, અને તેને એક જાતનો વિલક્ષણ આનંદ ઉપજેલો દેખાતો હતો. તે નિર્દોષ યુક્તિઓથી પોતાના વિચારો છુપાવવાનું પ્રયત્ન કરતી, પણ તે કંઈ છુપા રહેતા નહિ. તેની ચાલથી જ તે વર્તી જતા હતા. તેની ચાલવાની ઢબ-છપ, તેનો તકતક થતો પ્રકુલ્લિત એહેરો, તેનું હસતું મોઢું, તેના હોઠ અને તેના કોમળ સ્વર એ સહજ તેના અંતઃકરણની વાત કહી દેતાં હતાં. પ્રમદા આજ આટલી બધી ખુશીમાં હતી તે તેની સાસુથી ખમાયું નહિ ! તેના બાલ્યા ચાલ્યા વગર મુંગે મોઢે બેસી જ રહી.

પ્રબોધ બહારથી ધરીને પાછો આવ્યો અને પોતાના ઓરડામાં પ્રમદાની ઘણી રાહ જોઈ પણ તે આવી નહિ. તે પોતાની સ્ત્રીની ખાસ ખુશી ઉપર બેઠો, પોતાની સ્ત્રીની કલમ તથા પેનસીલ લીધાં પણ તરત જ પાછાં મુકી દીધાં; આમ તેમ કંઈ કાગળ બોળ્યા તો તેમાંથી અડધો લખેલો કાગળ અથવા કંઈ કવીતાની કડીઓ લખેલો કાગળ નીકળ્યો તે વાંચીને તે હસ્યો. બ્રાહ્મણ પંડિતની વહુના ઓરડામાં ટેબલો અને ખુશીઓ તે હોય ! આતિ કેમ અને ? પ્રમદામાં ત્રણ મોહોટા દોષ હતા તે આ પ્રસંગે કહેવા જરૂરના છે. તેનો પેહેલો દોષ એ કે તે ઘણી જ સ્વચ્છ હતી. તેનું ઘર મટોડીનું હતું પણ અંદરથી એવું તો સ્વચ્છ અને આસુંદું હતું કે તે માંહેથી જામને જોયું હોય તો આપણે ખુશ થયા વગર રહીએ નહિ. તેના પહેરવાનાં કપડાં, તળાઈ તથા ચાદર, અને મચ્છરદાનીઓ બહુ જ સ્વચ્છ હતાં. તે ઓરડીમાંની દરેકે દરેક સ્ત્રી જ ઘણી જ સાફસુફ હતી એટલું જ નહિ, પણ જામવાની થાળીઓ અને રાંધવાનાં વાસણ તથા રસોડું પણ તેવાં જ હતાં.

આ કારણને માટે તેનાં પડોસી જોને કે સ્વચ્છતાની થોડી જ કાળજી હતી તે બધાંઓએ એને “સુધરેલી શાખીન સ્ત્રી” અથવા તો “મડમ સાહેબ” નું નામ આપ્યું હતું, અને બીજી હરેક રીતે હા કરતાં હતાં. આ પ્રમાણે આખા ગામમાં પ્રમદાનો ઓરડો ગવાઈ રહ્યો હતો; તે એટલે સુધી કે નવી સર્વી વહુવારે સ્વચ્છ નહિ માલમ પડતી તો તેની સાસુ કામ પડતું મેલીને પ્રમદાનો ઓરડો જાવા જવાનું કહેતી અને બીજા બહાર પોતાના નાનાં છોકરાં તેના ઓરડામાં જાઈને કંઈ નુકસાન કરે માટે તેઓને જતાં સાવચેતી આપતાં.

પ્રમદાને અભ્યાસનો શોખ હતો તે તેનો ખીજો દોષ હતો. લગ્ન થતાં પહેલાં પોતાનાં પિયરમાં ગુજરાતી સાત ચોપડીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. લગ્ન થયા પછી સાસરે રહેવા ગઈ ત્યારથી પ્રત્યેક દિવસે ઉત્તેજનથી તેણે પોતાનો અભ્યાસ ધણીજ વધારી દીધો.

પ્રમદાનો પિતા સારી સ્થિતિમાં હતો એ તેનો ત્રીજો દોષ હતો. એના પિતાને ત્રણસો રૂપિયાનો દરમાયો મળતો હતો. કદાચ કોઈ એવો સવાલ ઉઠાવશે કે “એમાં પ્રમદાનો શો વાંક ?” એ શું એનો દોષ નથી ? જો એમ નહિ હોય તો એની સાસુ એના ઉપર આટલી બધી હતરાજી શું કરવા બતાવે ? તેને “રાજકુંવરી” “નવાબની છોકરી” “પેસાદારની દીકરી” એવાં ધિક્કારનો નામથી બોલાવીને શું કરવા મેહેણાં મારે ? આ ઉપરથી એ તો ખુલ્લું છે કે એ પણ એનો દોષ હતો. આ ત્રણ શિવાય ખીજો કંઈ અવગુણ એનામાં દીઠામાં આવતો નહોતો.

એનો ગમે તેમ હોય, પણ પ્રત્યેક તેની સ્ત્રીની રાહ જોતો જોતો થાકી ગયો. હવે તો તેણે પ્રમદાની આંતર આંખ એને પોતાની આંખ મેળવવાની આયશથી રસોડા તરફ એકતરસી આંખે તાકીને જોયું. વળી પાછો અધીરો થયો તે એટલેસુધી કે પોતાના ઓરડામાં જબરજસ્તીથી લાવવાને તેની મરજી થઈ. આ વખતની તેના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કોણ આપી શકે ?

આ વખતે પ્રમદા શું કરતી હતી ? તે પોતાની જેઠાણી વસુદાગવરીને વાળું કરવાને સમજાવતી હતી અને તોફાની ચંદુ દુધ પીએ તેને માટે હરેક તદબિર વાપરતી હતી. વસુદાગવરી તેની સાસુનાં મનથી ઉતરી ગઈ હતી. તેની સાસુ જ્યારે ત્યારે કંઈ ને કંઈ નજીવી બાબતને સાર તેની સાથે લડી પડતી હતી. આજેજ સાંજે કંઈ નજીવી બાબતને સાર તેને ગાળો દીધી હતી અને તેને કંટાળો આપ્યો હતો. આ કારણે લીધે ખીચારી વસુદાગવરી તો પોતાની ઓરડામાં બોંયપર મુંગી મુંગી સુઈ ગઈ.

પ્રમદા પોતાની જેઠાણી વસુદાગવરીને ખાવાને સાર કાલાવાલા કરતી હતી અને તે વાળું કરવા જ્યારે આવેછે તે આશામાં સાસુજી આમ તેમ રસખ્યા કરતાં હતાં. સાસુજી ત્યાં હતાં એટલે પ્રમદાથી પોતાના પતિને મળાય એમ હતું નહિ, પણ સાસુજીએ જેવો પોતાની

ઝીરડીમાં પગ મુક્યો કે પ્રમદા દીવા લઈને માથે ઝીંઘીને પોતાના ઝીરડા તરફ ગઈ. તે પોતાના ઝીરડાના બારણામાં ઉભી રહી અને તેની આંખ જે હરણની આંખના જેવી હતી તેમાંથી જાણે પ્રેમના કીરણ ફેંકતી હોય તેવી રીતે પ્યારથી તેણે પ્રબોધ તરફ જોયું. બંનેની નજર મળી અને તેઓનાં મોહોડાં મલકાયાં. આ કહ જાતનો આવકાર ! ખીજે પ્રસંગે આવકાર આપવામાં આવે છે. તેવો કંઈ આદર-સત્કાર આ પ્રસંગે આ જોડામાંથી કોઈએ આપ્યો નહિ ; પણ પેલું મોહનું મલકાવડું જે કે ખરા ઉમળકાનું હૃદય તેની કોઈ કિમ્મત કરી શકે ?

પ્રબોધ અને પ્રમદા પાસે બેઠાં.

પ્રબોધ—આજે તો હું મુંઝવણથી ધણે દહાડે ઘેર આવ્યો અને તને મારી પાસે આવતાં બહુવાર લાગી ?

પ્રમદા—સાસુજીની શું વાત કરે ? તે હોય ત્યાંસુધી કેમ અવાય ?

પ્રબોધ—કેમ ? તારો તે કોણીએ કરી જાત ?

પ્રમદા—એજ એટલું કારણ નહોતું. જેઠાણી રીસાયલાં હોવાથી આજ ખીલકુલ વાળું કીધું નથી, હું તેને વાળું કરવાને સમજાવતી હતી.

પ્રબોધ—શા માટે વાળું કીધું નથી ?

પ્રમદા—સાસુજીએ તેને બહુ ગાળો દીધી.

પ્રબોધ—અરે ! મેં મારી માને કેટલીવાર સમજાવી પણ તે અને મોટી ભાભી બંને એક એકનાં મામાં થુંકે એવાં છે.

પ્રમદા—આજે તમને ધણે શ્રમ પડ્યો.

પ્રબોધ—મને જે શ્રમ પડ્યો હતો તે તને જોતાં વારને લાગતો નથી.

પ્રમદા—આ વખત તો તમે બહુ સ્કાઈ ગયેલાં દેખાએ છો.

પ્રબોધ—પરીક્ષા પાસે આવી તે તું જાણતી નથી ? અમારે મહેનત કરવી જોઈએ. તું પણ સ્કાઈ ગયેલી દેખાય છે.

પ્રમદા—હવે જરા મારા પિયરની ખબર તો મને કહો. મારા મોટા ભાઈને મળ્યા હતા ?

પ્રબોધ—હા બે દિવસ ઉપર મળ્યા હતા. તારા ઘરનાં સર્વે ખુશી છે.

પ્રમદા—ધણે દહાડા થયાં મારે ઘેરથી પત્ર આવ્યો નથી. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ચંદુને રડતો સાંભળ્યો. પ્રમદાએ તેને

ઉંઘાડ્યો હતો અને હમણા તે પાછો ઉઠ્યો. વસુદાગવરી તો માથે મોઢે ચ્માંઢીને સુતી હતી ચ્મેટલે પોતાના છોકરાને જવાબ દીધો નહિ. આખરે ચંદુ રડતો રડતો ચ્મેરડાની બહાર આવ્યો.

પ્રત્યોધ—હું ધારું છું કે ચંદુ રડે છે.

પ્રમદા—હા, મેં ચ્મેને હમણાજ સુવાડ્યો હતો.

પ્રત્યોધ—ચાલો આપણે બન્ને ત્યાં જઈએ. ચ્મેની મા બહુ લેવાઈ ગઈ છે અને અપવાસ કરે ચ્મે ઠીક નહિ.

બન્ને જણાં હરિરાંકરની ચ્મેરડીમાં ગયાં તો માલમ પડ્યું કે તે હજી બહારથી આવ્યો નહતો. પ્રમદાએ ચંદુને પોતાના બોળામાં લીધો અને બચ્ચી ચ્માં કરીને તથા હાલિડાં ગાઈને રડતો રાખ્યો ચ્મેટલે તે તેની પ્રમદાકાકીના બોળામાં માથું મુકીને પાછો સુઈ ગયો. પ્રમદાએ વસુદાગવરીના મોં ઉપરથી લુગડું ખસેડી નાંખ્યું અને પુછ્યું:—“એન જી ચ્મેછો કે આ તમને મળવાને કોણ આવ્યું છે?” વસુદાગવરીએ જરાવાર પ્રત્યોધ તરફ જોયું અને પાછું મોઢે ચ્માંઢી લીધું. પ્રત્યોધે પાછું મોઢા ઉપર ચ્માંઢેલું કપડું તાણી લીધું, અને કહ્યું, “ભાભી આ શું? હું આટલે બધે મહિને ઘેર આવ્યો તે તમે મારા ઉપર આમજ હેત બતાવોછો કે? શું હું ચ્મેક બોલમાંથી પણ ગયો?” મોઢા ઉપર ચ્માંઢેલું કાઢી નાંખ્યું, પણ જાણે વસુદાગવરી આજેજ પરણેલી છોકરી હોય તેમ તેણે આંખ મીચી દીધી. આ જોઈને પ્રત્યોધ અને પ્રમદા બન્નેને હસવું આવ્યું. આખરે ચ્મેકે આ હાથ અને બીજા ચ્મે બીજો હાથ ખેંચ્યો અને “ઉઠો, ઉઠો” કરી મુક્યું. વસુદા જોને શરીરે ધુળ ધુળ થઈ ગઈ હતી તેને ભોંય પરથી બેઠી કીધી. આ તકરાર ચાલતી હતી તે વખતે વસુદાના પેટમાં કડાકા પડ્યા હતા તેથી તેને ઝાઝું કહેવાની જરૂર પડી નહિ. વાળું કરવાની તરતજ હા કહી અને વધારે કહે ચ્મેટલામાં તો કોળીઆ ભરવા માંડ્યા ને થાળી ચોખ્ખી કરી મુકી. આખરે આ જીવાન જોડું પોતાના ચ્મેરડામાં જઈને સુઈ ગયું.

પ્રકરણ ૨ જી.

આજ પણ પાછા બપોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. પંડ્યાજીના ઘણી-આણી વસંતબાને જમ્યા પછી બપોરે જરા ઉંઘવાની ટેવ હતી તે

પ્રમાણે ઉંઘી ઉઠ્યા પછી કમળાને ઉઠાડી. પ્રમદાની ઝ્મિરડીમાં મો-
હોલાની કેટલીએક અદેનપણીએ મળવા આવી હતી તે સોફ્ટે રમતી
હતી. સ્ત્રીએને સોફ્ટોની તથા પાનાની જુદી જુદી રમતનો શોખ
હોય છે પણ પ્રમદાને તો સોફ્ટે કે પાને રમતાં આવડતું નહોતું. તે
છતાં પણ તે અધાં ઘણુંએ ઝ્મિની ઝ્મિરડીમાંજ રમવા બેસતાં હતાં.
પ્રમદા ઘણુંએ પોતાનું વાંચવા લખવાનું કામ કરે અને ઘડી બે ઘડી
પ્રસંગોપાત તેએની ટોળીમાં ભાગ લેતી જાય. સાસુજીનો અવાજ
સાંભળતાં વારનેજ બાજુ સંતાડી દીધી અને અધી સ્ત્રીએ થોડી વારમાં
પોત પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. મંગળા પોતાનાં પ્રમદા બાબી પાસે
ચોટલો વળાવતી હતી. તે ત્યાંજ બેસી રહી; ત્રીજાં બાબી કુવે પાણી
બરવાને બેઠું લઈને ઘરમાંથી બહાર ગયાં; સૌથી નાનાં બાબી સાસુજીનો
એરડો વાળવાને સાવરણી લઈને તેની તરફ આલ્યાં; અને સૌથી મોટાં
બાબી પોતાના એરડા તરફ આલ્યાં ગયાં.

ચંદુ રડતો રડતો ઘરમાં આવ્યો. તેની ઉમ્મર લગભગ બે વર્ષની
હતી, અને તે જરાકાળો, ઠીંગણો અને ગોળ મોઠોળ શરીરનો હતો તેથી
તેની દાદી તેને ગેટકી ચંદુ કહી બોલાવતી હતી. ચંદુને ગળામાં તેની
દાદીએ આપેલો સોને મઢેલો વાઘનખ પહેરાવ્યો હતો, પોહોંચ્યા ઉપર
પ્રમદા કાકીએ આપેલી પહેંચીએ પહેરી હતી, અને કેડે દાદીએ
આપેલો મણકાનો કંદારો પહેર્યો હતો. તે બણેજ શાંત સ્વભાવનો
હતો. તેના હાથમાં નાની કોદાળી અથવા તો તે નહિ હોય તો લાકડી
અથવા કંઈનું કંઈ હમેશાં દીઠામાં આવતું હતું. તે જ્યારે ત્યારે આમ
તેમ દોડતો માલમ પડતો અને તારાગવરીના અથવા તો ગંગાગવરીના
અથવા પોતાની માના અથવા તો પોતાની કોઈ કાકીનાં વાંસામાં લાક-
ડી લગાવતો હતોજ પણ કોઈ ચંદુના મારને ગણકારતું નહિ. તે કંઈ કંઈ
ગાળો શીખ્યો હતો અને જ્યારે તે ખીજવાઈ જતો ત્યારે તે “સાળા”
કરીને ગાળ દેતો હતો. એનું કારણ એ કે એના દાદા એને ઘણું
કરીને લાડમાં “સાળો” કહીને બોલાવતો હતા તેથી એ શબ્દ એને
મોઢે ચઢી ગયેલો. લુગડાં પહેરવાનાં તો તેણે સોગવનજ આધા હતા.
એમ છતાં જો તેને કોઈ વખત લુગડાં પહેરવે તો તે અર્ધા કલાકમાં તો
પાછાં કાઢી નાખતો. આજ તો એને કંઈ લુગડાં પહેરવાનું મન થઈ
આવ્યું હતું અને તેથી “ભગવાં કપડાં જોઈએ” એમ જુમ પાડતો

પાડતો ઘરમાં ચ્મિક છેડેથી ખીન્ને છેડે પ્રમદા કાકીની ચ્મિરડી આગળ આવ્યો. તેની લાકડી તો તેના હાથમાંજ હતી.

પ્રમદા મંગળાનો ચોઠલો વાળી રહી હતી, તેનું મોઢું ઘોઘું અને પોતાના હાથ ઘોઘ નાખ્યા પછી ચંદુને જુમ પાડી, પણ તેણે સાંભળી નહિ. તે તો પાધરો પોતાની દાદી પાસે દોડી ગયો, અને તેનાં લુગડાંના છેડા પકડ્યો. તેનું તેના ઉપર ઘણું હેત હતું પણ આજ તો તે ચંદુના માઆપ ઉપર ગુસ્સે થઈ હતી. તે ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં તેને જોરથી તરછોડી કાઢ્યો અને બોલી “તારે નવાં કપડાં જોઈ ચ્મિછે તો મને શું કરવા પડ્યે છે, જ તારાં માઆપ પાસે જઈને માગ.” ચંદુને તેની દાદી ચ્મે આમ તરછોડી કાડવાથી તે રડતો રડતો તેની મા વસુદા પાસે ગયો, પણ તેનો તો આજ મીજસ ગયો હતો તેથી તેણે પોતાના ગુસ્સા પોતાના પશુ જેવા છોકરા ઉપર કાઢાડ્યો. આવી રીતે ખીચારાં નિર્દોષ બચ્ચાં પોતાના માઆપનાં ગુસ્સાના ભોગ થઈ પડે છે. વાંચનારી માનવંતી બેનો ! હું આત્રી રાખું છું કે તમે જ્યારે ખીજ ઉપર ગુસ્સે થાચ્મે છો, ત્યારે તમારો ગુસ્સો તમારાં કોમળ બાળક ઉપર કાઢતાં નહિ હશે. પ્રમદા ચ્મે ચંદુને રડતો સાંભળ્યો કે તરત તે વહેલી વહેલી ઉઠી અને તેને ઉંચકી લીધો, તેનાં આંસુ ચ્મે લુછી નાખ્યાં અને બચ્ચાં ચ્મે કીધો. ચંદુને આઠલો માર પડ્યો હતો પણ તે તો “મારે ભગવાં કપડાં જોઈ ચ્મિછે” ચ્મે મ બોલ્યાજ કરતો હતો. પ્રમદા તેને “રડ નહિ, બાઈ રડ નહિ, હું તને આપું છું” ચ્મે મ કહીને રડતો રાખતી હતી.

ચંદુ ચ્મે પોતાની નાની આંગળી વતી બહારનું બારણું ખતાવ્યું. પ્રમદા તેને કેડે લઈને રસ્તામાં ફેરી ચ્મે આવ્યો હતો ત્યાં ગઈ. તે ફેરી આની આસપાસ પડોસની સ્ત્રી ચ્મે તથા છોકરાં ચ્મે વીંટળાઈ ગયાં હતાં. કોઈ પોતાનાં નાનાં છોકરાં ચ્મે સાઈ કંઈ રમકડાં ખરીદતાં હતાં, કોઈ વળી ફૂલાણું લેવું કે ફૂલાણું તેને મોટે રકમ ગ કર્યા કરતાં હતાં, તો કોઈ વળી પોતાના નાનાં છોકરાં ચ્મેના કાનમાં સમજાવતાં હતાં કે આતો આપણથી નહિ લેવાય.

પ્રમદા ચ્મે, તારા અને ગંગાને પથ્થરની પુતળી ચ્મેની માફક યુગે મોઢે ઉમરા આગળ ઉભેલી દીઠી. તે છોકરી ચ્મે પોતાના કાકીને જોતાં વારને તેનું લુગડું ખેંચ્યું. પ્રમદા ચ્મે પહેલાં તો ચંદુને ભગવાં કપડાં અપાવ્યાં. કપડાં મળ્યાં કે તેને પકડી રાખ્યો ચ્મે કામ ધણું

મુઝેલ હતું. તરતજ તે તેની કાકીની કેડમાંથી ઉતરી પડ્યો, નવાં કપડાં પહેર્યા અને તેના છેડાની આમ તેમ ઘડી વાળતો તરતજ બડ-વો રૂઢી વાવી ગયો. પછી પ્રમદાએ તારા અને ગંગાને તેઓને માટે એકેક કપડું પસંદ કરવાનું કહ્યું એટલામાં તેની દેરાણી (જટારોકરની વહુ) અને મંગળા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેને જોઈને પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે રખેને તેઓ શરમાઈ જાય અને અદેખાય, માટે તે બન્નેને સારૂ તેમજ ગવરીશોકરની વહુને સારૂ પણ કંઈ કંઈ કપડાં લીધાં.

બધાં છોકરાંએ પોતાના હાથમાં નવાં કપડાં લઈને ઘરમાં આમ તેમ દોડદોડ કરી મુકી. પ્રમદાએ પોતાની પેટી ઉઘાડીને આઠ રૂપિયા કાઢ્યા, તે પેલા ફેરીઆને આપી દીધા, અને પછીથી ઘરધંધે વળગી. વસંતબા તો મનમાં બગીને ખાખ થઈ ગયાં.

અંધારૂં થતાં પહેલાં તરતજ પંડચાજી ઘેર પાછા આવ્યા અને ચંદુ પોતાના નવાં કપડાં પહેરીને આમ તેમ રમતો હતો તે દાદાની પાસે દોડ્યો. સાળા ચંદુએ નવાં કપડાં પહેરેલાં જોઈને તે ઘણા ખુશ થયા, અને પુછ્યું “ચંદુ, આ સારાં નવાં કપડાં તને કોણે અપાવ્યાં?” ચંદુ આમ તેમ લાકડી ફેરવતો “પ્રમદા કાકીએ અપાવ્યાં, પ્રમદા કાકીએ અપાવ્યાં” એમ જુમ પાડતો પોતાના દાદાની આસપાસ ફુદવા લાગ્યો. ચંદુને ખુશીમાં જોઈને તારા અને ગંગાગવરી પણ ત્યાં આવ્યાં, અને ચંદુની સાથે “પ્રમદા કાકીએ અપાવ્યાં પ્રમદા કાકીએ” એમ જુમ પાડીને ફુદવા લાગ્યાં. પંડચાજી પોતાના છોકરાનાં છોકરાંને આટલાં બધાં ખુશી જોઈને પેતિ પણ ઘણા આનંદ પામ્યા અને બોલવા લાગ્યા “આજતો દીવાળીનો દહોડો હોય તેમ લાગે છે.” વસંતબા પણ ત્યાં આવ્યાં. અત્યાર સુધી તો તે મુગાં હતાં, પણ હવે તો તેનાથી મુગાં બેસી રહેવાયું નહિં તેથી પંડચાજીનીસામાં ઝાંસો કરીને બોલી, “મરોની તમે! શું તમાસો જુએછો?”

પંડચાજી—આ છોકરાંએ ખુશી જોઈને તને ખુશી થતી નથી?

વસંતબા—તમને ગમે તો તમે ખુશી થાઓ, હું તો જોઈને ધરાઈછું.

પંડચાજી—તું આવું સામું બોલતી બંધ ક્યારે રહેશે? મેં શું કીધું?

વસંતબા—મેં એટલું કહ્યું તેમાં તમને ગદંત માયો? મને તો

અંવા તવંગરની માફક વર્તો છો તે ગમતું નથી. મારાથી કંઈ અંખમાતું નથી.

પંડચાણ—મેં શું કીધું ?

વસંતબા—તમારી પાસે દોલત હોય અંધુંડોળ નથી ધાલતા ?

પંડચાણ—પણ મેં ખોટું શું કીધું તે મને કહે. આ બધું તો આપણે કરવું જોઈએ ? પણ તું જાણે છે કે આપણી પાસે અંધું કરવાનું કંઈ સાધન નથી. તે પોતાને પિયરથી પૈસા લાવે છે ને આ પ્રમાણે ખરચે છે. તારે તેનાં વખાણ કરવાં જોઈએ તેને બદલે તું તેના ઉપર યુરસો કરે છે—તારા જેવી નીચ મેં કોઈ જોઈ નથી.

વસંતબા—હવે માથું નહીં ફોડા. તે ગરીબની દીકરી હોત તો તમે તેનાં આટલાં બધાં વખાણ કરત નહિ.

પંડચાણને બહુ યુરસો લાગ્યો પણ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

એક દહાંડા મહાનંદપંડચાના કોઈક નીકટના સગાને ત્યાંથી સુખ્ત-મનું નહોતરું આવ્યું. મળસકાની બધી વહુઓ તો ખુશ ખુશ થઈ રહી હતી. દસ વાગ્યા ત્યારે તો ઘરમાં બંદાબસ્ત કરીને બધાઓએ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. ચારે વહુઓએ વાર તહેવારનાં કપડાં પહેર્યાં. પ્રમદાની પાસે તેના પિયરનાં સુંદર કિમતી કપડાં હતાં, પણ આજે તો તેણે સાદી સરેદ ઘટ કુમાસની સાડી પહેરી. મંગળાને પોતાની ચ્મારડીમાં તેડી જઈને પ્રમદાએ ચોટલો વાળ્યો, તથા પોતાને કન્યાદાનમાં મળેલાં ચાક વિગેરે એકાદ બે ઘરેણાં પહેરાવ્યાં; તેનું મોઢું બોંધને તેના કપાળમાં હીંગળોકની ખીનકી કીધી તથા કાળી આડ કીધી. ચ્મિટલામાં તો વસંતબાએ મંગળાને બ્રમાબ્રુમ કરી મુકી; ઘરેણાં પહેરી રહ્યા પછી, મંગળા પોતાની માની પાસે ગઈ. તેની મા તેને જોતાં વારને બ્રુમ પાડી ઉઠી, “ રાંડ અભાગણી ! ખીજને કન્યાદાનમાં મળેલાં ઘરેણાં તું કેમ પહેરે છે ? જ જલદી જલદી કઢાવીને પાછી આવ. ” મંગળા ખીચારી નાદાન છોકરી તે આ સાંભૂજેજ શું કરવાને ? તેણે કંઈતે ઘરેણાં કઢાવ્યાં નહિ.

વસંતબાએ ગાયને ઘાસ નાખવાનો તથા પાણી પાવાનો બંદાબસ્ત

કર્યો, તથા ધરની સંભાળ લેવાનો હુકમ કર્યો; અને પોતાના સગાને ત્યાં જમવા જવાને બધાંને તેડીને નીકળ્યાં. સાથી અગાડી વસંતબા આલતાં હતાં, તેની પછાડી કમળા પોતાના જટારાંકર બાહની કીકોને કેડે લઈને આલતી હતી. તેની પછાડી પારવતી અને મંગળા આલતાં હતાં; તેની પછાડે પ્રમદા ચંદુને કેડે લઈને આલતી હતી; પ્રમદાની પછાડે તારા અને ગંગાગવરી આલતાં હતાં. તેઓ ઘડીકમાં બધાંની પાછળ પડી જતાં, વળી જરા ઉતાવળથી દોડીને બધાંની આગળ થઈ જતાં. ચંદુ પોતાની પ્રમદા કાકીની કેડમાં બેઠો બેઠો તેની બન્ને બેઠેના બેડે ગપાટા મારતો જતો હતો.

રસ્તે જતાં પ્રમદાએ ચંદુને શિખામણ દીધી હતી કે “બાહ, પારકે ઘેર બુમ નહિ પાડીએ; આખા, કર્યા નહિ કરીએ; ડાહ્યા થઈને બેસી રહીએ.” પણ ચંદુ નાનો તે આ માનેજ શું કરવાને? તેનો જ્યારે ત્યારે પ્રમદા કાકીની કેડપરથી નિચે ઉતરી જવાનું કર્યા કરે, પણ પ્રમદાએ તેને મજબુત પકડી રાખેલો એટલે રસ્તામાં તેનાથી ઉતરાણું નહિ. મહાનંદપંડ્યાનાં ધરનાં બધરાંએ છાકરાં છેયાં સાથે પોતાનાં સગાને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તે ધરનાં ધરધણીઆણી કારી-બાએ આ બધાંને ઘણાજ આવકાર દીધો. વહુવારેએ કહ્યું “સાહે થયું કે તમે બધાં આવ્યાં, તમને બધાંને જોઈને હું અત્યંત ખુશી થઈશું. આ ધર તમારું જ છે; જોઈએ તે હાથે લઈને આવ્યો. સગાં વહાલાં સાથે મળે છે. ત્યારે મને ઘણાજ આનંદ ઉપજે છે, ધરમાં પુષ્કળ કામ છે, માટે તમે જરા કામે વળગો.” આ ઉપરાંત બીજી બીજી મીઠી વાતો કહી તેમને ખુશી કર્યાં.

વસંતબા તથા કારીબા શું જમવાનું કરવું તે વિષે સાથે વિચાર કરવા બેઠાં, અને બીજી સ્ત્રીએ રસોડામાં તથા બીજા આરડાએમાં આમતેમ ફરવા લાગી. ખરેખરે જોનાં તો કારીબાના ધરમાં સ્ત્રી-એની તાણ હોવાથી બીજી આવેલી સ્ત્રીએની મદદની જરૂર ઘણીજ હતી. તે જતે તો ઘડપણને લીધે છેક નાકોવત થઈ ગઈ હતી. વહી કામ એટલું બધું હતું કે તેની સાથી મોટી વહુથી તે બધું આટોપી શકાય એવું નહોતું. શાકભાજી તથા ભાતદાળ જેવું સાદું રાંધવાને તો શેહેરની બે વિધવા સ્ત્રીએને તેડાવી હતી; પણ પુરણપોળી તથા દુધપાક કરવાને તેને ત્યાં કોઈ જોઈએ તેવી હુશીઆર સ્ત્રી નહોતી.

કારીબાની મરજી તો મહાનંદપંડ્યાના કુટુંબની વહુએ મદદ લાગે તો સારું એમ હતી, પણ મહાનંદપંડ્યાના ઘણીઆણીએ તે કંઈ લક્ષમાં લીધું નહિ. કારીબાનાં પુછતાં પહેલાં તો તે બોલી ઉઠી કે “સૌથી મોટી વહુને તો કંઈ આવડતું નથી મોટે તેને તો કહેતાંજ નહિ; ત્રીજી વહુની તો સુવાવડ હમણાંજ ગમ છે, અને બાળામાં ધાવતું છોકરું છે તે નખળો બહુ છે; સૌથી નાની તો નાજીક છે અને બીજી વહુ પ્રમદા તો તમે જાણોજ છોકરી? એ તો પૈસાદારની દીકરી, એની પાસે તે રંધાવવાની આશાજ રી? આવાં બીજાં અનેક બહાનાં કાઢીને પેલી બીચારીની આશા ભંગ કરી.

પેલી બીચારી ધરધણીઆણી કારીબા તો ગાબરી બનીને આમ તેમ ફરવા લાગી. પ્રમદા તેને ગભરાયલી જોઈને તેની બીજી વહુને ધેતે પુરણપોળી તથા દુધપાક કરવાની મરજી બતાવી. કારીબા તો ખુરા ખુરા થઈ ગઈ. તેણે તો તરત પુરણ તથા દુધપાક કરવામાં જો મસાલા જોઈએ તે બધી સીને એકઠી કરવાનો હુકમ આપી દીધો. પ્રમદા અને કારીબાની બીજી વહુ પણ પ્રમદાના જોડી ચાલાક હોવાથી રસોઈજલદી જલદી તૈયાર થવા લાગી. દહોડો ચઢતો ગયો. બ્રાહ્મણ એકઠા થવા લાગ્યા; પુરૂષો બહારના ઝમારડામાં અને સ્ત્રીઓ અંદરના ઝમારડામાં બેઠી. કારીબાને ઘડપણને લીધે સહેજ વારમાં થાક ચઢતો પણ તે ખુબ ફેરા ખાતી હતી. પુત્ર ઉમ્મરની સ્ત્રીએને “આવો બેઠેન બેસો;” જીવાન સ્ત્રીએને “આવો બેસો” વિગરે સૌ પરોણાએને તેએની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો; નાનાં છોકરાં પણ તેનાં ધ્યાનમાં હતાં, અને તેએને બોલાવવાને ભુલી ગઈ નહોતી. આ ગડબડમાં કોઈને નાસ્તો કરવો હોય તો તેની તેણે તજવીજ રાખી હતી, કોઈને દુધ જોઈએ તો તેની પણ ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી; અને તે તરત મળતું. વળી કોઈને જરા આરામ લેવાની મરજી હોય તો તે સારું એકાંત જગ્યા જીંદીજ રાખવામાં આવી હતી.

આ બધી તજવીજ રાખવામાં કારીબા તેની સાથી મોટી વહુને આધે બોલાવીને “જો, અહીં આ મદદની જરૂર નથી, નકામી તું આ કામમાં રોક નહિ. જરા બાઈલે, અને પછી બીજાંએને કંઈ જોઈતું હોય તો તેની તજવીજ રાખજો” એમ કહેવાનું ભુલી ગઈ નહોતી.

હવે તો બાર પર એ વાગવાનો વખત થયો. બહારના ઝોરડામાં પાતળ દડીયા નીકળ્યા; અર્ધ પાતળ આવી રહી કે પીરસનારાઓ “પાણી મીઠાં ગંગા જળ” “જળ તમારે” “મીઠું જોઈશે, મીઠું” “પુરણ પોળી વગરના આસન,” “દુધપાક તમારે,” એ પ્રમાણે બોલતા આમતેમ ફરવા લાગ્યા. જમનારાઓમાંથી પણ “પુરણપોળી લાવો” “દુધપાક અહીંયાં પીરસવો રહી ગયો છે” એમ બ્રમાબ્રમ થઈ રહી અને જમણ શરૂ થઈ ચુક્યું. ભાતદાળ પીરસવાનો વખત થયો ત્યારે પ્રમદા જે અત્યાર સુધી રસોડામાં રાંધતી હતી તેણે પોતાનું લુગડું ઠીકઠાક કીધું અને ભાતની કથરોટ લઈને પીરસવાને બહાર નીકળી. દરેક વૃદ્ધ સ્ત્રી જેનું રસોડામાં જવું થયેલું તેણે પ્રમદાને પરસીનાથી નાહી ગયેલી પણ હસ્તે મહેરે રાંધતી જોયલી અને બધાંએ તેનાં વખાણ કરેલાં. બધા એમ બોલતાં કે “કોઈ તો એમજ ધારશે કે એતો સાક્ષાત ‘અન્નપૂણા’ જ છે.” અન્નપૂરણાએ પણ આવી રીતેજ પીરસ્યું હતું.

પુરૂષો જમી રહ્યા કે તરતજ અંદરના ઝોરડામાં સ્ત્રીઓએ જમવા બેસવાની તૈયારી કરી, અને થોડી વારમાં પીરસવાનું શરૂ થયું. કાશીઆએ પ્રમદાની પાસે આવીને તેના હાથમાંથી પીરસવાની થાળી ખેંચી લીધી, અને ખીજી સ્ત્રીઓ સાથે જમવા બેસાડી. પ્રમદા ખીચારી શું કરે? પોતાની મરજી ઉપરાંત તેને રસોડામાંથી નીકળવું પડ્યું.

સ્ત્રીઓમાં જમણુવાર શરૂ થઈ; વચલી વચની સ્ત્રીઓ ડાબે હાથે નાંકમાંથી વાળીઓ અથવા કાંટાઓ કાઢીને બાજુએ મુકતી હતી. વળી ખીજે કેકાણે સ્ત્રીઓ પુખ્ત ઉમ્મરના પુરૂષોને અચાનક પીરસતા જોઈને લાજ કાઢતી હતી અને મોઢું ફેરવતી હતી. કોઈ દુધપાકના સપાસપ ફડકા મારતી હતી. વળી કેટલીએક દુધપાક અને પુરણ-પોળી કેવી સુંદર કરવામાં આવેલી તેની મોઢી મોઢી વાતો કરતી હતી.

આવી રીતે સ્ત્રીઓમાં જમવાનું ચાલતું હતું એટલામાં ચંદ્ર જાગ્યો. તેનાં પ્રમદાકાકીની શિષ્યામણુ તેણે માની નહિ, અને અહીંયાં આવ્યા પછી તરતજ ખીલાડીનાં કાન તથા પુંછડી આમતેમ આમળવા લાગ્યા અને ખીલાડીને ધરના એક છેડાથી ખીજા છેડાસુધી આમતેમ દોડાવવા લાગ્યો. જ્યારે આખરે કાયર થઈ ત્યારે ખીલાડી ત્યાંથી નાસી ગઈ. પણ ચંદ્ર જ્યારે એકલો પડ્યો ત્યારે આખરે ઘણી મહેનતથી તેની માએ તેને સુવાડ્યો. તેણે આઠલીબધી મસ્તી કીધેલી તેથી તેને ભર ઊંઘ

આવી ગઈ, અને હમણાં તે ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો તેવો સ્ત્રીએ જમવા બેઠી હતી ત્યાં લાકડી હલાવતો હલાવતો આવ્યો, અને કુદકો મારીને પોતાની પ્રમદાકાકીના બોળામાં દોર માં બેઠો—જાણે કે તે રાજદંડ લઈને રાજ્યાસન પરજ બેઠો હોયની. જમવાનાં ઉપર તેણે નજર પણ કીધી નહિ. તેનાં કાકીએ તેને જ માડવા માંડ્યો પણ તે તો ઉઠી ગયો અને રસોઈની પીમળને લીધે ત્યાં બે ત્રણ ખીલાડીએ એકઠી થઈ હતી તેની પછાડી લાકડી લઈને દોડ્યો. ખીલાડીએ આ લાકડીવાળા ચંદુની ખીકથી છાંડેલું પણ કંઈ ખેંચી જવા પામી નહિ.

જમી રહ્યા પછી બધાંને પાનસોપારી આપ્યાં અને સૌ પોતપોતાને ઘેર ગયાં. મહાનંદપંડ્યાનાં ઘણીઆણીને ઘાડો સંબંધ હોવાથી તેઓ બધાંએના ગયા પછી ઘણીવાર સુધી ત્યાંજ બેઠાં. કાશીબાએ મહાનંદપંડ્યાની બધી વહુઓનાં, તેમાં પણ વિશેષ કરીને પ્રમદાના, માથા ઉપર હાથ મુકીને આશીર્વાદ દીધો. તેણે ચંદુને પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો અને હેતથી બોકીએ કરીને ગોળ પાપડી તથા લાડવો વિગેરે ખાવાનું આપ્યું. વસંતબા પાંચું બધું ટોળું લઈને ઘેર જવાને નીકળ્યાં. ચંદુને પાછો પ્રમદાકાકીએ કોડે લઈ લીધો અને તે ગોળ પાપડી અને લાડવો ખાતો ખાતો અને ખુશ થતો થતો બધાં સાથે ઘેર ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

જેઠ મહિનાની આખરે પ્રબોધચંદ્ર પાછો સુંબઈ ગયો; અને તેજ દિવસે મહાનંદપંડ્યાને ખીજે ગામથી આમંત્રણ આવ્યું હતું તેથી તે ત્યાં ગયા. હરિશંકરને પણ તેના શેઠની જાગીરની બવસ્થા કરવાને તેના શેઠે બહાર ગામ બોલ્યો હતો.

આખા દહાડાનું કામ પૂરું થયું. રાત પડી અને સુવાનો વખત થયો. પ્રમદા પોતાની જેઠાણી વસુદાગવરીના ઓરડામાં સુવાની હતી. પ્રમદાને અને તેની નણંદ મંગળાને ઘણાં બેહેનપણાં હતાં; અને મંગળાને પ્રમદાવિના ઘડી આલતુંજ નહિ તેથી તેપણ પ્રમદાની સાથે વસુદાગવરીનીજ ઓરડીમાં સુવાની હતી. આખા કુટુંબની બધી સ્ત્રીઓમાંની થોડી એક ઓરડીમાં અને બાકીની ખીજ, ઓરડીમાં સુવાની હતી, એમ વાંચનારાઓને માલમ પડશે. એક ઓરડીમાં વસંતબા, કમળાગવરી, વેણીગવરી અને તુળજાગવરી; અને ખીજ ઓરડા-

ડીમાં વસુદાગવરી, પ્રમદા, અને મંગળાગવરી એ પ્રમાણે સુવાનાં હતાં. વસંતબાએ મંગળાને પોતાની પાસે સુવાડવાને “મંગળા આમ આવ, મંગળા આમ આવ” એમ ઘણી ખૂમ પાડી, ત્યારે મંગળાએ “કેમ બા? કેમ બા?” જવાબ આપ્યો; પણ તે ગઈ નહિ. આખરે વસંતબા મંગળાના ઉપર ઘણાં યુસ્સે થઈ ગયાં, ત્યારે વસુદાગવરીની શીખવણીથી મંગળા ઉઠી અને બારણા આગળ જઈને બોલી “કેમ બા? શું હું વગડામાં છું કે? કોઈ પારકાને ત્યાં સ્થતી છું? તારે છે શું? તું આટલા બધા બરાડા શું કરવા પડે છે? વસંતબાના મનમાં એમ આવ્યું કે આ કંઈ મંગળા પોતાની મેળે બોલતી નથી, પણ એ તો પ્રમદાએ શીખવ્યું તે પ્રમાણે તે બોલી. આ ધુનમાંને ધુનમાં તેણે તો પ્રમદા ઉપર કડવા અને મરડાટ ભરેલાં વચ્ચનો વરસાદ વરસાવ્યો. વસુદાગવરી જરા ગરમ મીઠાજનાં હતાં. સાસુજનું બોલવું તેનાથી કંઈ વધારે વાર સાંભળી શકાયું નહિ. તેના મનમાં તો ઝિઝારડીમાંથી ક્યારે બહાર નીકળીને સાસુજને એ બોલ કહું એટલું હતું. પ્રમદા વારંવાર તેનું માંડું બંધ કરે, તેના હાથ પકડીને તે ઝિઝારડીનાં બારણાં આગળ જાય કે પાછી અંદર ધાલે, અને કહેતી જાય “જેઠાણી હું તમને પળે લાગીને વિનંતી કરું છું કે તમે સામો જવાબ નહિ આપો, મુગાં બેસો, થાકરો ત્યારે પાકરો, તે બડા બડા કરશે પણ કોઈ સાંભળશે નહિ ત્યારે થાકીને એની મેળે મુગાં રહેશે.” વસુદાગવરીએ કેટલોક વખત સુધી તો મનમાંને મનમાં બપડા કર્યું; પણ આખરે જ્યારે તે સાંભળી શકી નહિ ત્યારે તે પ્રમદાના હાથમાંથી છટકી ગઈ, અને બહાર જઈને સાસુ સાંભળે તેમ બોલી “ઘણીએ સાસુ દીઠી હશે, પણ તારા જેવી સાસુ તો મેં કોઈ દીઠી નથી. તું પ્રમદાને આવી નીચ ગાજો દે છે! શા માટે? તેણે તારું શું બગાડ્યું? તે કંઈ બોલી નથી; મંગળાને શીખવ્યું તો મેં; નકામી તેને શું કરવા ગાજો બાંડે છે?”

વસંતબા—જ્યારે નીચની છોકરીએ મને પજવશે ત્યારે હું શું તેને ધમકાવીશ નહિ?

વસુદાગવરી—તમારી ચાલચલગત ઉપરથી સાચ માલમ પડે છે કે તમે કેવાં કુટુંબનાં છો. કમળો થયો હોય તે બધું પીગુંજ જીવે, અને જાતે જે નીચ હોય તેનાં મનથી બધાંજ નીચ.

વસંતબા—અરે ! નીચ કુટુંબની છોકરી, મારી મરજીમાં આવશે તેમ હું કહીશ. તારો બાપ કોણ ? તું ત્રીજી વહુની અદેખાઈ કરે છે. મારા હરિશંકરને તું આવવા દે, પછી જો તારી શો ફજેતી થાય છે.

વસુદાગવરી—તું મને કોણ શીખવનારી ? તું મને મારી નાખે તો હું એમ સમજીશ કે તારા જેવી સાસુથી મારો છુટકો થયો.

પ્રમદાને લાગ્યું કે લઢાઈ વધતી જાય છે, તેથી તેણે પોતાની જેઠાણી વસુદાગવરીને ખેંચીને ઝીરડીમાં પાછી ઘાલી અને બારણું બંધ કરી દીધું, અને સાસુજીને એકલાં બબડતાં બેસવા દીધાં. ભોગજોગે જટારાંકર હમણાજ ઘેર આવ્યો. તે સ્વભાવે ઉદ્ધત હતો અને તેમાં વળી તેણે આજ સહેજસાજ નીરો પણ કીધો હતો, તેથી તે આ પ્રસંગે અવિચારી હતો. તેની માએ તો તે આવ્યો એટલે તેના આગળ ઉપલા કજીઆને દસ ગણું રૂપ આપીને વસુદાવહુના વાંક ગણાવવા માંડ્યાં. જેમ જેમ તે સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેના યુસ્સો વધતો ગયો ; તે બોલ્યો “ શું ! તે છેક એવી નહારી છે કે મારી માને નીચ કહે ? ” આટલું કહીને તે પોતાની ભાભી વસુદાગવરીના ઝીરડા તરફ ધસ્યો અને બારણું ટોકી મુક્યાં. પ્રમદા પણ તે ઝીરડામાં હતીતેને નહિ છુટકે બારણું ઉઘડવા પડ્યાં ; પણ તેણે બન્ને બાજુએ પોતાના હાથ આડાકરીને રસ્તો રોક્યો અને કહ્યું “ દીયરજી જરા થંડા થઈને સાંભળો ; યુસ્સો જરા શાંત પડો અને નીરાંતથી જરા ધ્યાન દો ”.

જટારાંકરે આ બોલ્યું ધ્યાનમાં નહીં લેતાં પ્રમદાને રસ્તો કરવાનું કહ્યું. વળી તે બોલ્યો “ તું પણ શું તેના જેવી થઈ છે ? ખસ ખસ, તે નીચની છોકરી જેણે મારી માને અપમાન કરવાની હિમ્મત ધરી તેને મને જોવા દે ? ” વસુદાગવરી કંઈ જટારાંકરના રોપથી અંજાઈ જાય એવી નહોતી. તેણે જવાબ દીધા કે “ તારા જેવા નોકર છોકરા મરે તો સાઈ. ગઈ કાલ સુધી તો તું તારી માને ધાવતો હતો, અને આજ તું મારા ઉપર હુકમ બજાવવા આવે છે ? મને શું કરવા તું નીચની છોકરી કહે છે ? ખબરદાર જો જીભ લાંબી કરી તો !

જટારાંકર—એકવાર નહિ પણ દરવાર કહીશ. આ ખાસડાં-વતી તારાં માથું હલકું કરીશ.

વસુદાગવરી—ચાલ ! ચાલ ! મેં બહુ ખાસડા જોઈ નાંખ્યાં છું ;

સમજીને બોલજે. વધતું ઝોઘું બોલ્યો તો તે તારી વાત જાણી.

જઠારાંકરે પ્રમદાને ખસેડી નાખી અને વસુદા ઉપર ધસ્યો. તે તરતજ ઉઠીને તેની સામા આવીને ઉભી અને બોલી કે તું મારનાર કેણુ?

પ્રમદાને પણ માથામાં એક સપાટો લાગ્યો; તેની દરકાર રાખ્યા વગર તે અગાડી દોડી, જઠારાંકરના હાથ પકડ્યા અને “ દીયરજી જરા રાંત થાઓ, થંડા પડો, ” એમ કહીને તેને ઝીરડામાંથી બહાર કાઢ્યો.

પ્રમદા પોતાને પિયેર લાડકી હતી અને સાસરામાં તેના સસરાનો ધણો પ્યાર હતો. તેના દીયરે પણ તેને આહતા અને માન આપતા હતા. આજે જઠારાંકરને ગુસ્સાએ ગાંઠો કરી દીધા હતા. પ્રમદાને તેના દીઅરની વર્તણૂક અને બોલથી ધણીજ ઝાળ લાગી. પ્રમદાએ તેને થંડો પાડ્યો એ ખરી વાત; પણ પોતાનું રડવું તેનાથી સમાવાડું નહીં, જમણે હાથે જઠારાંકરને પકડીને ડાબે હાથે પોતાને લુગડે પોતાનાં આંસુ લુછી નાંખ્યાં.

જઠારાંકર—પ્રમદા ભાભી, તમને માઠું લાગ્યું ? મેં ગુસ્સામાં કહ્યું હોય તે માટે ક્ષમા કરો.

પ્રમદા—મારે શો વિચાર બાંધવાનો ? તમે કુટુંબમાં આ પ્રમાણેજ વરતશો ?

જઠારાંકર—ભાભી, મારી મા ગેરવાજખી રીતે બોલી તેની સામા પેલીએ આમ જ વાળ આપવો વાજખી હતો ?

પ્રમદા—હું નથી કહેતી કે તેણે વાજખી કર્યું; પણ તમે ભાભીના સ્વભાવથી વાંકિફ છો અને તમારે જરા ઉંડો વિચાર કરવાનો હતો.

આમ વાંત ચાલતી હતી એટલામાં જઠારાંકરને તેની માએ બુમ પાડી. વસુદાગવરીના ઝીરડામાંથી તે નીચે ગયો. મંગળા તે ઝીરડામાં રહી અને પ્રમદાએ બારણાં દઈ દીધાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

આવલુ વદ અડધો પુરો થવા આવ્યો હતો. રાતના અગીઆર વાગ્યા હતા. સાંજના વરસાદનું એક ઝાંપડું આવી ગયું હતું; વીજલી અને ગર્જના થઈ રહી હતી. વરસાદ વરસતો હતો. મુખજ જેવાં મોટાં શહેરમાં મધરાતના એક વાગ્યા સુધી

હમેશાં આંડે દહોડે લેકોનાં ટોળાં આવજવ કરેછે તે રસ્તામાં આજ અલીજી પણ દેખાતું નહોતું. કોઈકોઈ જગ્યાએ કોઈ રડચો ખડચો આદમી ધુટણ ઉપર ધોતીઉં ચઢાવતો, એક હાથમાં બેડા લીધેલા ખીન્ને હાથે છતરી મજબુત પકડતો પોતાને ઘેર જલદી જલદી જતો માલમ પડતો હતો. વળી કોઈ જગ્યાએ ધડી બે ધડી ભાડુતી રેંકજો ખુલ્ખુલાર કરતો જતો માલમ પડતો હતો. ઘણીખરી દુકાનો અંધ થઈગઈ હતી; ભાગ્યે એકાદ બે ઉઘાડી હતી, પણ તે અંધ થવાની તક આરીમાં જ હતી. આવી એકાંત ભયંકર રતે પ્રયોધચંદ્રે એકલો બહાર ગયો હતો. હમેશા કરતાં આજે એનો પોશાક તદન જુદોજ માલમ પડતો હતો. તેણે મેલાં જેવાં તેવાં સાધારણ લુગડાં જે મ તેમ પહેર્યાં હતાં—તેણે વરસાદનો ડગલો પહેર્યો નહોતો, તેના વાળ વિખરાઈ ગયલા હતા, તથા તેની આંખ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે તે ઘણી ફિક્કરમાં હતો અને ઘણા ઉભંગરો કરેલો હોવો બેઠું. પોતાના ડાબા હાથમાં એક ભાંગેલી છત્રી હતી, અને જમણા હાથમાં દવાને સાઈ સીસી હતી. આંધો કંઠેગો પોશાક પહેરીને આટલો મોટો અંધારી રતે મુંખઈના મેહેલાઓમાં બહાર કેમ નીકળેલો હતો? આજે તેને ઘેર મોટી વીટમણ હતી. તેના પિતા આપાડમાં જ જ માનને ત્યાં બ્રાહ્મણ ભોજનને સાઈ બહાર ગામ ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારની તેની તખ્તીયત બગડી હતી. ખીમારી વધતી ગઈ અને તેમાં તાવ તથા મરડો થયો. સાધારણ દાકતરોથી રોગ મટવાની આશા હતી ત્યાં સુધી સુરતમાં જ તે રહ્યા પણ જ્યારે મંદવાડ લંબાતો ગયો અને ખીજ ખીજ રોગ પણ અંદરથી થતા માલમ પડ્યા ત્યારે મુંખઈ જઈને ત્યાંના દાકતરોની દવા કરવાનું નક્કી થયું તે ઉપરથી તેને અત્રે લાવવામાં આવ્યા હતા. ધરધણીઆણીને ગાયદોરની વાછરડાની, અને વહુવારે એાની સંભાળ લેવાની હતી. વળી દેવસેવા મુકીને જવાય એવું નહોતું મોટે તે સુરતમાં જ રહી હતી. હરિશંકરને ધરની સંભાળ લેવાની હતી તથા પોતાના વહીવટદારના કામની દેખરેખ રાખવાની હતી તેથી તે ત્યાં જ રહ્યો હતો. મહાનંદપંડ્યાની સાથે પ્રમદા, મંગળા અને જયશંકર એ ત્રણ જણાં મુંખઈ આવ્યાં હતા. પંડ્યાજી આવવાના હતા તે જાણીને પ્રયોધચંદ્રે બૂલેથરના લત્તામાં એક ધર ભાંડે રાખ્યું હતું અને એક હુશીઆર દાકતરની

દવા કરતા હતા. તે દહોડે રાતના પંડચાણનો જીવ ગભરાઈ આવ્યો અને તખીઆત વધારે બગડી આવી તેથી પ્રબોધચંદ્ર ઘણી શીકરમાં પડ્યો હતો; અને આટલી મોડી રાતે દાકતરને ઘેર જવાને નીકળ્યો હતો. પંડચાણ માંદગીને લીધે આંખ મીંચીને ખીછાના ઉપર સુતા હતા; તેના માયાજી અને પુરાનુમા ચેહેરા ઉપરથી તેજ ઉડી ગયું હતું. શરીરમાં ક્રૂત હાડકાં રહ્યાં હતાં; તેની આંખો બેસી ગઈ હતી; ડોળા મોહોટા દેખાતા હતા, અવાજ બદલાઈને બેસી ગયો હતો, હાથપગ-માંથી લોહી ઉડી ગયું હતું, અને ધોળા પુણી જેવા થઈ ગયા હતા; અને કરચલી વળી ગઈ હતી; તેનામાં ઉડીને બેઠા થવાની શક્તિ રહી નહોતી પણ કોઈની મદદ લઈને પાસું બદલી શકતા હતા. તેની એક બાજુએ પ્રમદા અને બીજી બાજુએ જટારાંકર ઉભા હતા. પોતાના સસરાનું આ દુઃખ જોઈને પ્રમદાની આંખમાં આંસુ આવ્યા વગર રહ્યાં નહિ; ડાબે હાથે પોતાના આંસુ લુછી નાંખ્યાં અને જમણે હાથે ધીરે ધીરે પોતાના સસરાને પંખો નાખતી બેઠી હતી. જટારાંકર તેના પિતાની આંખ તથા કપાળ ઉપર જરૂર પડતી ત્યારે ખરફ અથવા પાણી ફેરવતો અને દવાના પોતાં મુકતો. પંડચાણના જેવા સહન કરનાર ને શાંત દરદી કોઈએ જોયા નહિ હશે. બીજા કોઈને આટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હોય તો તે ગોડા થઈ ગયા વગર રહે નહિ પણ આમણે તો અત્યંત ગંભીરાઈથી દુઃખ સહન કર્યો જ કીધું. કોઈ કોઈ વખત સવારના સ્વપ્નામાંથી ચમકી ઉઠ્યા હોય એમ એકદમ ભાન આવતું અને ચમકી ઉઠતા. જ્યારે તેને ભાન આવતું ત્યારે તે પ્રમદાની તરફ જોતા. પ્રમદાએ હવે પોતાના સસરાની લાજ મુકી દીધી હતી. મુંબઈ આવ્યા પછી તે વહુવાર તરીકે નહોતી પણ દીકરી કરતાં પણ વધારે હતી. પંડચાણ અગરજો પ્રમદાના સસરા થતા હતા, છતાં યુંચવાતા નહોતા. તેમજ તેની પણ યુંચવણ જતી રહી હતી.

ટુંકાણમાં સસરાજી તથા વહુની વચ્ચેની હમેશની મર્યાદા મુકી દેવામાં આવી હતી—તે તેના કપડાં ઠીકઠીક કરતી, ખાવાની તજવીજ રાખતી, એક બાજુએ સુઈ રહેવાથી તે કાયર થતા ત્યારે તેની પુઠ ફેરવતી, પંખો નાંખતી, અને હાથ પગ દાખતી—ટુંકાણમાં તે તેની અનેક પ્રકારે ચાકરી કરતી હતી. પ્રબોધચંદ્ર, જટારાંકર અને મંગળા પણ તેના પિતાની હાજરીમાં રહેતાં ખરાં; પણ પ્રમદા ત્યાં આગળ

હોય ત્યારે પંડચાણ પોતાનું ધણું દુઃખ ભૂલી જતા હતા; જ્યારે તેને બાન આવતું ત્યારે તે વારે ધડીએ “મા, મા” કરતા અને તે પણ તેથી તે ઝીરડો ખીલકુલ છોડતી નહોતી. જ્યારે રાંધવામાં રોકાતી ત્યારે પ્રબોધ અને ખીજાએ તેની જગ્યાએ ખીજાનાની પાસે બેસતાં; પણ રાંધતાં રાંધતાં પણ પ્રમદા વખત બે વખત પોતાના સસરાની ખબર લેવાને આવ્યા કરતી હતી. પ્રમદાનો પણ અહેરો રાતના ઊંઘગરાથી, શીકરથી અને અમથી ઘણો બદલાઈ ગયો હતો; ત્રણ અઠવાડીયાં થયાં તેણે માથામાં ધુપેલ પણ ઘાણું નહોતું. બે ત્રણ દહાડા થયા તો તેને નહાવાની પણ કુરશદ મલી નહોતી તો ખાવાની તો વાતજ રાત્રી; કાચુંકોઈ ખાઈને કામ ચલાવતી. તેના કપડાં મેલાં થઈ ગયાં હતાં, તેનો અહેરો શીક્રો પડી ગયો હતો. તેનો કોમળ અને સ્વચ્છ અહેરો દિલગીરી અને ચિંતાને લીધે મીઠા તેમજ વિચારયુક્ત માલમ પડતો હતો; તેની ખુબસુરતી ખમણી વિલક્ષણ લાગતી હતી. ખીજાએની સેવા આકરીમાં અહેરો કાળો તથા ઝાંખો પડેછે તે કાળો અહેરો સોનાના ધરેણું પહેરેલાં કરતાં પણ વધારે ખુબસુરત જણાય છે તેનો પ્રમદા સાક્ષાત દાખલો આપતી હતી. પંડચાણ જગ્યા અને “મા, મા” કરવા લાગ્યા. “મા” એ આમન્યાથી જવાબ આપ્યો. પંડચાણ જેને મા કહેતા હતા તેણે તેમને પકડીને ઉઠાડવાનો યત્ન કર્યો અને તેણે મદદ આપીને પાસું ફેરવાવું. એ કોનું છોકરું અને કોણ એની જનેતા; પંડચાણ સુતા સુતા પ્રમદાનો હાથ પકડીને બોલ્યા “ગયે જ-મારે શું તું મારી મા હશે?” આ સાંભળીને પ્રમદાને રડવું આવ્યું.

પંડચાણ—તું તો મારા ધરની દેવી છે; જેણે ઘણું પુન્ય કીધાં હોય તેને તારા જેવી વહુ મળે.

પ્રમદા—સસરાણ, બોલો નહિ તો ઠીક, બોલ્યાથી તમારું દરદ વધશે.

પંડચાણ—હવે મારે ઝાઝા દહાડા કાઢવાના રહ્યા નથી; મને હમણું બાન આવ્યું છે તો શું મારે તને બે બોલ કહેવા નહિ જોઈએ?

પ્રમદા—(પોતાના આંસુ લુછીને) સસરાણ તમને પંખો નાખ્યું?

પંડચાણ—ના, મા, તેં મને ઘણી વાર પંખો નાખ્યો, હવે જરા થાક્યા; અને હું બોલું છું ત્યાં સુધી મારી પાસે બેસ. તારાં પગલાંથી મારો પ્રબોધ બાગ્યશાલી થયો છે. મારો તને આશીર્વાદ છે કે તું હમેશાં સુખી થજે. જટારાંકર ક્યાં છે?

જટાશંકર—આપાજી આ રહો.

પંડચાજી—બાઈ આમ આવ. (એમ કહીને ડાબો હાથ જટા-શંકરના ગળા ઉપર મુકીને) તારાં પ્રમદાભાભીની કોઈ દહોડે પણ આમન્યા લોપતો નહિ, એતો આપણાં કુટુંબમાં સાક્ષાત લક્ષ્મી છે.

જટાશંકર—આપાજી, એના ગુણને માટે દરેકજણે એની પુજા કરવી ઘટેછે. હું એને હમેશાં મારી બહેન ગણીશ.

પંડચાજી—મા, લક્ષ્મી મારા ધરનો સઘળો આધાર તારા પર છે. એટા જોકે તું ઉમ્મરમાં બાલક છે, તો પણ તારી શુદ્ધિ શુદ્ધિ પુખ્ત ઉમ્મરે પંહોચેલાને હઠાવે એવી છે. તું જેમ મોટી થતી જાયછે તેમ તારી સમજશક્તિ સાફ અને પ્રમાણિક થતી જાયછે. હું આપણું કુટુંબ તને સોંપું. તું આપણું કુટુંબ ચલાવજે. તારી સાસુ ધણી કંઠાર છે; અને તારે તેની તરફનું ધણું ખમવું પડ્યું છે. તું સાત્વિક થઈ સહન કર્યો કર અને પરમેશ્વર તને તેનો બદલો આપશે.

માઆપ પોતાનાં છેાકરાંને “ મા ” કહીને બોલાવે એ સાંભળવું કેવું મધુર લાગેછે ! દરેક માણસને એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે કે હું પ્રમદા હોત અને પંડચાજી મોતના ખીલાના ઉપર સુતેલા હોત તે વખત તેનાં મોંમાંથી મધુર અને પવિત્ર “ મા ” શબ્દ સાંભળું તો કેવું સારું ! ધણીએ વહવારે હોયછે પણ આ ખુશી મેળવવાને પ્રમદાના જેવા થવાની જરૂર છે. મુશકેલી તો ત્યાં રહેલી છે. માઆપ જ્યારે ખીમારે હોય અને દુઃખી હોય તે વખતે તેની સેવા કરવાથી જે સુખ મળે છે તે તો સદ્ગુણી સ્ત્રીએ જ જાણીતું છે. એ ગમે તેમ હોય પણ મા અને છેાકરાંની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાદવિવાદ થતો હતો. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં પ્રબોધચંદ્ર દાક્તરને તેડીને ઘેર આવ્યો. પ્રમદાએ અડધી પડધી લાજ કાઢી હતી તે બાળુએ થઈ ગઈ. અંદરના ઝિંમરડામાં દાક્તર સાહેબ પંડચાજીને તપાસ્યા પછી બહારના ઝિંમરડામાં જઈને પ્રબોધચંદ્રને દવા આપવાની સલાહ આપીને ઘેર ગયા.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

બાદરવા મહિનાનો તાપનો ખરા બપોરનો એક દહોડો હતો. આવા સખ્ત તાપમાં પ્રબોધચંદ્ર ઘેર આવ્યો, તે નાહ્યો કે જમ્યો નહોતો. માઆપનાં મરણ પછી માણસના રહેરા ઉપર જે દલગિરી આવે છે તે

તો પ્રબોધના ઝઠેરા ઉપર પોતાના પિતાની હેયાતીમાં દેખાતી હતી. આજ તો વિશેષ કરીને પ્રબોધનો ઝઠેરો શોકથી શકિત થઈ ગયો હતો. તે તદન નાઉમેદ થઈ ગયેલો દેખાતો હતો. આડે દહાડે તો ઝડપથી આમ તેમ ફરતો હતો, પણ આજે તો ઘરમાં આવવાને તેનો પગજ નહિ ઉપડતો હોય એમ લાગતું હતું. પ્રમદા પણ તેનાં મનની આ પ્રસંગની ફિક્કર સમજી શકી નહિ. તે ઘરમાં આવ્યો કે પ્રમદા ખરફનાં થંડા પાણીનું પ્યાલું લઈને તેની સામાં આવીને ઉભી રહી અને તેને પીવાને કાલાવાલા કર્યાં.

પ્રબોધ—જરાક ઉભી રહે, હું હમણા પીજી છું.

પ્રમદા—તડકાથી તમારો ઝઠેરો તદન કાળો થઈ ગયો છે. જરા થંડું પાણી પ્યાલો પીએ કે, તમારો થાક ઉતરે અને થંડક થાય.

પ્રબોધ—(નીસાસો મુકીને) હમણા તો પાણીને માટે હું વિચાર કેમ કરી શકું? પ્રમદા, મારા પિતા સાજ થવાની મને આશા નથી. (આટલું કહીને તે રડી પડ્યો.)

પ્રમદાની આંખમાંથી પણ આંસુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ડુસકાં સંભળાતાં તેજ, બાકી બન્ને જણા થોડી વાર મુગાં રહ્યાં. પ્રમદાએ પોતાની આંખ લુછી નાખી પુછ્યું “દાકતરો શું કહે છે?”

પ્રબોધ—તે શું કહે? તાવ વધતો જાય છે. હવે થોડા દહાડા વધારે ભાગ્યે કાઢે.

પ્રમદા—હવે ત્યારે વધારે વાર રાહ જોવાનો વખત નથી, પણ સુરત તેડી જવા જઈએ. વળી સસરાજીની પણ એવીજ મરજી છે.

પ્રબોધ—હા મેં તેમજ નક્કી કર્યું છે. પણ એક આપદા નડે છે.

પ્રમદા—શું આપદા છે?

પ્રબોધ—મુસાફરીમાં વધારે ખર્ચ થશે. વળી આ ઘરનું ભાડું, બજારમાં જેનું માગતું હોય તે, તથા દુધવાળાનો હિસાબ જતા પહેલાં ચુકવવો જઈએ, અને મારી પાસે કંઈ નાણું રહ્યું નથી.

પ્રમદા—આમાં તે આટલા બધા ફિક્કરમાં શું કરવા પડ્યા છે? મારી પાસે ધરેણું છે તે આ વખતે ખપ નહિ લાગે ત્યારે કંઈ વખતે ખપનાં? મારાં થોડાં ધરેણું લઈ જઈએ, અને વેચી આવો. તેના પૈસામાંથી સઘળું દેવું પતાવો; એટલે સસરાજીને ઘેર તેડી જઈએ હવે રાહ જોવામાં માલ નથી.

પ્રત્યોધ—તારાં ધરેણામાંનું હવે એક પણ વધારે ધરેણું વેચવાની મારી મરજી થતી નથી. અઘાળી સુધીમાં મેં વેચ્યાં છે તેનેજ માટે મારું મન ધણું કચવાયું છે. ગમે ત્યાંથી બસો રૂપીઆ ઉઘીના લાવીશ.

પ્રમદા—આમ એાલીઆની માફક શું કરવા બોલો છો. આ બધું દેવું પતાવવાને તમે પૈસા ઉઘીના લાવવાનું કહો છો, તો અગાડી ઘર કેમ ચાલશે. પછી તો જરૂર પડે ત્યારે પૈસા બ્યાળે લાબ્યા શિવાય છુટકોજ નથી, અને તે પણ વળી તાબડોતોબ જોઈએ ત્યારે તરત મળે એની શું ખાત્રી ! હવે આપણે એક પણ દહોડા રાહ જોવી નહિ જોઈએ. મારાં ધરેણાંને માટે શું કરવા મન દુખાવો છો ? તમે જીવતા છો એટલે મને પુષ્કળ ધરેણાં મળશે, અને કદાચ ઈશ્વર આપણને કંગાલ કરે તો હું દિલગીર થઈશ એમ તમારા મનમાં વિચાર લાવતા નહિ. મારાં કપાળ પર કંકુનો ચાંલો છે એટલે બસ છે. હું તો કાચની બંગડીએ પહેરીશ અને આપણે ઝૂંપડાંમાં રહીશું.

પ્રત્યોધ—પ્રમદા, તારાં બધાં ધરેણાં જતાં રહેશે તોપણ મારાથી આપણને જીવાડી રાકાવાના નથી.

પ્રમદા—અરે તે કોના હાથમાં છે ? મને એવા ખીજ સસરા મળવાના નથી; હજી મારી પાસેથી છેક ખુટી ગયું નથી. શું આપણાથી બને તેટલા ઉપાય કરવા નહિ જોઈએ ? પછી તો પરમેશ્વરની ઇચ્છા.

આમ બોલતાં બોલતાં તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આંસુ વહેવા લાગ્યાં, આખરે પોતાની પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી કેટલાંએક ધરેણાં બહાર કાઢ્યાં. પ્રત્યોધે તે રૂમાલમાં બાંધ્યાં અને બહાર ગયો.

પંડચાજી જાગ્યા અને “મા, મા” કહીને બોલાવવા લાગ્યા, પોતાનાં બચ્ચાંને દુઃખી આવળે “મા, મા” કરતું જીમ પાડતું સાંભળે ત્યારે તે મા શું નીરાંતે બેસી રહે ?

પંડચાજીની આ કરી લીધેલી મા તો નીરાંતે બેસી રહે નહિ, જલદી જલદી તેણે ધરેણાંની પેટી ઉંચી મુકી, અને પોતાના સસરા પાસે દોડી. સસરાજી એ પુછ્યું “પ્રત્યોધ બહાર પાછો ગયો છે ?”

પ્રમદા—આપણે સુરત જવાની તૈયારી કરવા સારું બહાર ગયા છે.

પંડચાજી—દાક્તરે હવે શું સલાહ આપે છે ? (આ સવાલ સાંભળીને પ્રમદા પંચાતીમાં પડી કે શું જવાબ આપવો ? તે મુગી રહી પણ સસરાજી વગર બોલે સમજી ગયા.)

પંડ્યાજી—મા, તું મને કહેતાં કેમ અચકાય છે? મેં તને કેદાહાડાનું કંઈ છે કે મારા દહાડા આવી થાક્યા. આમ તારે દલગીર થવાનું નથી. માઈં મનપસંદ મોત છે.

પ્રમદા—સસરાજી ત્યારે અમાઈં શું થશે? અમારી સંભાળ કેાણુ લેશે? અરે ઈશ્વર! મારા અંતઃકરણમાં તો ઘણી દલગીરી રહી જશે.

પ્રમદા આગળ કંઈ બોલવા જતી હતી, પણ અંટલામાં તેને અંટલી બધી દલગીરી આવીકે તેને તે અટકાવી શકી નહિ અને અગાડી તેનાથી બોલાયું નહિ. તે બીઆરી પોતાનાં આંસુ લુછી શકી.

પંડ્યાજી—બોલ, બોલ.

પ્રમદા—સસરાજી, મારાં મનમાં અંટલુંજ દુઃખ લાગેછે કે તમે દરદના અને દુઃખના દહાડા જોયા, અને સુખના દહાડા જોવાના નહિ. હમેતો જીવીશું અને તમારાં પુન્યથી સુખી થઈશું. પણ તમારા જોવા સસરા મને કદી મળવાના નથી. (આટલું બોલતામાં તો તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, આંસુ ગળે ઉતર્યાં, અને કંઈ બોલી શકી નહિ.)

પંડ્યાજી—મને ઘણું સુખ એ લાગેછે કે હું તમને બધાને મુકીને મરી જઈશું. મા! તુંતો ખરેખર સદ્ગુણી છે. આમ આવ, તારો હાથ મારે માથે મુક; અને ઠાકોરજીનું નામ દે કે હું ખીજી દુનિયામાં સુખી થાઉં. આમ બોલતાં બોલતાં પંડ્યાજીએ પ્રમદાનો જમણો હાથ પોતાના માથા ઉપર મુક્યો. અને આંખ મીંચીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

મુંબઈમાં માગતું કરતું પતાવીને બધું નક્કી કરી પછી રાતના મેલ-ટૂંતમાં નીકળ્યા તે મળસકામાં સુરત આવી પહોંચ્યા. એ દહાડા થયાં પંડ્યાજીની તખ્તીઅત ઘણી બગડી હતી અને બીમારી વધી હતી તેમાં વળી આગગાડીમાં તે બોલતા બંધ થઈ ગયા હતા, અને સુરતના સ્ટેશનપર આવી પહોંચ્યા ત્યારે તો તદન બેભાન થઈ ગયા હતા. પ્રબોધચંદ્રે પોતાના અંક દોસ્તદારને મુંબઈથી તાર કીધો હતો, તેણે સ્ટેશન પર મીયાનો તૈયાર રાખ્યો હતો તેમાં તેણે પોતાના પિતાજીને સુવાડ્યા અને તેને જઠારાંકર સાથે ઘેર રવાના કરી દીધા. પ્રબોધ, પ્રમદા અને મંગળા ધીરે ધીરે પાછળથી ચાલતાં ઘેર ગયાં.

પ્રમોધચંદ્ર ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પંડચાજીને આગલા ચ્મીટલા પર ચ્મિક તળાખ પાથરી હતી તેના પર સુતેલા દીકા. પંડચાજીને ઘેર લાવ્યા કે ધરમાં લોકો ચ્મિકડા થઈ ગયા. કમળાગવરી છુટે ચ્મીએ વાળ તાણતી પોતાના આપના દીલ પર પડી હતી. “આપા ભોલોની, ચ્મિક વારતો ભોલો” ચ્મિ મ ભોલતાં ભોલતાં તે ગાંડા આદમીની માફક રડવા લાગી.

તેની મા “મને શું થયું છે?” ચ્મિ મ જુમ પાડીને માથું કુટવા લાગી. વહુવાર ચ્મો લાજ કાઢીને આસપાસ રડતી રડતી ઉભી રહી. પંડોસી પંડોસી ચ્મો ઉભા હતા તેમને પણ આંસુ વહ્યાં.

પંડચાજીના વૃદ્ધ પીતરાઈ ચ્મો ચ્મી આવીને બધરાં ચ્મો રડતાં હતાં તેને ઠપકો આપ્યો, તે લોકોને શાંત થવાનું કહ્યું, અને તેની નાડી તપાસી. પ્રમોધચંદ્ર અને પ્રમદા પછાડી ચાલતાં હતાં તે આવી પહોંચ્યાં; તે બન્નેને જોઈને વસંતબાની દલગીરીમાં વધારે થયો ને જુમ પાડી ઉઠી “તમે ચ્મિને સારા કરવાને લઈ ગયા, અને પહેલાં હતા તેના કરતાં પણ તબી ચ્મિત બગાડી લાવ્યા.”

પછી તે બધી બાજુ ચ્મિ ધણે ગડબડાટ થઈ રહ્યો. “મુંગા રહેા, મુંગા રહેા! તે જીવે છે તે વખતે રડીને અગાડીથીજ અપસુકન કરેા છે?” ચ્મિ મ કેટલાક બધાને ધમકાવવા લાગ્યા.

આખરે દહોડો પુરેા થયો અને સાંજ પડી. પંડોસી ચ્મો અંતઃક-રણથી નીસાસો મુકીને પોત પોતાને ઘેર પાછા વળ્યા. કમળાગવરી અને તેની મા ચ્મિ ખુબ રડારોજ કરી મુકી અને ચ્મિટલું કદપાંત કીધું કે તે ચ્મિના ધાટો બેસી ગયો. પ્રમદાને પાછું પોતાના સસરાની ચાકરી કરવાનું તથા ચ્મિસડવેસડ કરવાનું કામ સોંપ્યું; પણ તે હવે વધારે શું સેવા કરી શકે? દવાતો તેને ગળે ઉતરતીજ નહોતી; આંચો ઉઘડતી નહોતી; મોતની જીંધ તલપીજ રહી હતી. મધરાતે શ્વાસ ચઢ્યો અને થોડી વારમાં દેહ મુકી. હરિશંકર પંડોસી પંડોસી ચ્મિને ત્યાં જઈને તે લોકોને તેડી લાવ્યો અને તે લોકોની મદદથી મળસકુ થતાં રાખને તરત અચ્ચનીકુમાર સ્મરણ લઈ ગયા.

પ્યારી વાંચનારી બેહેનો, રેડો નહિ, પણ જરા આદેખાવ ઉપર નજર પહોંચોડો.

પંડચાજીનું રાખ ધરમાંથી લઈ જતા હતા તે વખતે ચ્મી ચ્મી ચ્મી ચ્મી-સેચ્મીસ પાડી મુકી. કમળાગવરી અને મંગળાગવરી “અરે, આપા,

તમે ક્યાં જાઓ છો ?” એમ રડતાં રડતાં મોહોલાના ચકલા સુધી ગયાં. કેળનાં ઝાડને મુળમાંથી કાપી નાખ્યું હોય અને તે જેમ પૃથ્વી ઉપર પડે તેમ વસંતબા જમીન ઉપર પડ્યાં અને પોતાનું માથું કુટવા માંડ્યું. વહુવારે આમ તેમ વિખેરાઈ ગયાં.

પ્રમદાએ અત્યાર સુધી હૈયું કઠણ રાખ્યું હતું, પણ હવે વધારેવાર મનનું સમાધાન કરી રાકી નહિ, અને એ હાથે મોહું ઢાંકીને ધણુંજ રડી.

ગવરીશંકર જે સૌથી નાનો છોકરો હતો તે તો “બાપા, બાપા !” કરતો એક ગાંડાની માફક આમ તેમ આળોટવા લાગ્યો. પ્રભોધ શાંત સ્વભાવનો હોવાથી આંખમાં આંસુ આવતાં તે તરત લુછી નાખતો.

મહાનંદપંડ્યાના ઘરમાંની દુઃખી રડારોળથી પડોસીઓની ઉંઘ ઉડી ગઈ અને જરાવારમાં બધાં જાગી ઉઠ્યાં. મહાનંદપંડ્યાને બદલે ખીજું કોઈ હોત તો આટલી મધરાતે તે લોકો ઉઠીને આવ્યાં ન હોત, પણ તેને પડોસીપડોસી અને બધા લોકો ધણુંજ આહતા હતા તેથી જીવાન તેમજ વૃદ્ધ તરતજ દોડી આવ્યા. નાનાં ધાવતાં છોકરાંવાળી મા પણ પોતાના બચ્ચાંને લઈને આવી.

આજે પંડ્યાજીના ઘરમાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં અને એનાં મરણથી આજ સો ઉપરાંત આદમીએ રડતાં હતાં. દલગીરીની વાત છે કે પંડ્યાજી એમાંનું કંઈ જોઈ શકતો નહોતો. આખરે ગામની કેટલીએક પુખ્ત ઉમરની અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ આ દુઃખી કુટુંબને દીલાસો આપવાને અને છાનાં રાખવાને આવ્યાં; કમળાગવરી એક જગ્યાએ બારણા આગળ રડતી બેઠી હતી. તેને એક પડોસણ અંદર લાવી. ખીજીએ વસંતબાના ઉપર પાણી છાંટ્યું. ખીજી વળી વહુવારે એને ચુપ રહો એવા શબ્દ કહેવા લાગી. કોઈ વળી પ્રમદાને દીલાસો આપવા બેઠી, ખીજી કેટલાકિએ હરિશંકરના છોકરાંએ પોતાની કેડે લઈને છાનાં રાખ્યાં. આજે આ કુટુંબના છ જણ મા વિનાનાં નિરાધાર બધાં રડતાં હતાં. વહુવારે એનાં કંઈપણ તો બંધ પડ્યું, પણ કમળા અને તેની માની રડારોળ બંધ પડી નહિ. પડોસીએ ફરીથી એકવાર નીસાસો મુકીને દલગીરી બતાવીને પોતપોતાને ઘેર પાછા ગયાં.

કોઈ બેભાન થઈ ગયેલો આદમી જેમ મેકની એકજ જગ્યાએ

પડી રહેછે તેમ પ્રમોધચંદ્ર બધી વખત સુધી ઝમકતી, ઝમકતી જગ્યા-
એ બેઠો હોતો. તે હવે ઉઠ્યો અને બહાર આવ્યો. વાંસ દોરડી આ-
વી પોહોર્યાં. ડાહ્યુઓનો જમાવ ઘણો થયો. કેટલાક તો ડેહ અધ-
નીકુમાર સાર તૈયાર હતા, અને પીળનો વિચાર થોડે જ ધ પાછા
ફરવાનો હતો. સવાર થઈ, સૂર્યોદય થયો; બધે અજવાળું અજવાળું
થઈ રહ્યું પરંતુ પંડચાળના ઘરમાં તો બધે શન્યકાર થઈ રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૮ મું.

પંડચાળની ક્રિયાઓ પુરી થયા પછી પ્રમોધચંદ્ર મુંબઈ પાછો
આવ્યો, પણ હવે તો તેના મનમાં શીકરનું વાદળ ધેરાઈ રહ્યું હતું.
આખા કુટુંબનાં યુજરાનનો તેના ઉપર આધાર રહ્યો. પરીક્ષાના
દહાડા પાસે આવ્યા હતા. પોતાની સ્કોલર્શિપમાંથી થોડા રૂપિયા
તેણે બચાવ્યા હતા તે તેના અર્થને મટિજ બસ નહોતા. તેમ છતાં
પણ એ પોતાના કુટુંબને મહિને વીસ પચીસ રૂપિયા નહિ મોકલી
શકે તો તે લોકોનો નિર્વાહ આવી શકે એમ નહોતું. કેટલાક મહિના સુધી
તો કોલેજમાં જવાનું જરી રાખ્યું એમ વિચાર કીધો. ખાનગી
કુટુંબમાં થોડા વખત બણાવવા રહેવાની જગ્યા મળે તો એને મદદ
થઈ પડે એમ અર્થ, પણ તેના મનમાં એમ કે તેમ થયેથી પોતાના
અભ્યાસમાં હરકત પડે એ ઠીક નહિ. એમ અનેક વિચાર ઉત્પન્ન
થાય, પણ કયો રસ્તો લેવો તેનો નિર્ણય કરવાને એ શક્તિવાન
નહોતો. સુરતમાં પ્રમદાની પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી; તેને પણ કંઈ
સુજ પડતી નહોતી. તેના સસરાના યુજરી ગયા પછી ઘર અવ્યવસ્થામાં
હતું. પંડચાળ જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો વસંતબા તેની પીકને લીધે
વહવાર એને ઘણું દુઃખ આપી શક્યાં નહોતાં, પણ હવે તે પીક જતી
રહી અને તે વધારે વધારે જીલમ કરવા લાગી. વસુદાગવરીની જીભ
વધારે છુટી થઈ અને તે વધારે ઉક્ત થવા લાગી. હરિશંકર દહોડે
દહોડે માયાનો ફરેલ થતો ગયો અને પોતાની માની સામું બોલવા
લાગ્યો, અને તેનું અપમાન કરવા લાગ્યો. આખાં કુટુંબને ખાવાનું
મળે છે કે ભુખે મરે છે, તે બાણવાની તેને કાળજી નહોતી, પણ પો-
તાનું નાણું પોતાના છેકરાને અને છેકરીઓને દુધ વગેરે પુરૂં પા-
ડવામાં અને પોતાની બેરી અને છેકરાંઓને કપડાં કરવામાં અર્થનો.

પંડ્યાજીના યુજરી ગયા પછી જટારાંકર દરરોજ વધારે દાંડ થતો ગયો; અને નિરાશમાં ભરવાના પગારની તંગીને લીધે ગવરીશંકરને પોતાનો અભ્યાસ અધવચ્ચ મુકી દેવો પડ્યો. વસંતબા તો હમેશાના કરતાં પણ વધારે ત્રીજી વહુ વેણીગવરીનું તાણવા લાગ્યાં, અને તેની તરફેણ કરીને ખીજ દરેકની સાથે લડવા લાગ્યાં.

પ્રત્યોધચંદ્રે મુંબઈ પહોંચ્યા પછી એક મહિનાના અર્ચને સાર રૂ. ૨૫ પચીસ તેની માને મોકલ્યા. આ વાત પ્રમદાએ જાણી કે તેની શીકર વધી. તેને લાગ્યું કે મારવાડીને ત્યાંથી પ્રત્યોધે વ્યાજે રૂપિયા લીધા હશે. તેણે તરતજ પ્રત્યોધ ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો.

સુરત. — બુધવાર.

પ્રિય પ્રાણુનાથ:—

તમારી કૃપાથી તમારી આગ્રાંકિત દાસી સુખરૂપ છે. સસરાજીના મરણ પછી અત્રે સઘનું અવ્યવસ્થિત કામ થઈ ગયું છે. કોઠકોઠનું માનતું નથી. જેના મનમાં જેમ આવેછે તેમ તે વર્તેછે. તમે ધર-અર્ચને સાર રૂપિયા મોકલ્યા છે તે સાંભળીને તમે એ રૂપિયા ક્યાંથી લાવ્યા એ વિચાર થાય છે. મને એની કંઈ સમજ પડતી નથી, કારણ કે તમે એ બાબત મને કંઈ કહ્યું નથી, અને તેથી મારા મનમાં ઘણો સંતાપ થાય છે. તમારી સ્થિતિ સાંભળીને હું કોઠ પણ વખત બેદરકાર થઈ છું? મેં શું વાંક કીધો કે તમે જ્યારે શીકરમાં શરીરે લેવાતા જામ્યાં છો ત્યારે મને અત્રે સુખચેનમાં બંધવાની સજા કરો છો? તમે શું નથી જાણતા કે તમને એક પણ શીકર હોય તો તે તમારી એક ફીકર દુર કરવાને માટે મારો જીવ આપવો પડે તો પણ હું ગભરાતી નથી. તમે શું નથી જાણતા કે હું જે તમારું મ્હો ઉતરેલું યા ઉદાસ જેઉં તો મને ઘણો ખેદ થાય છે, અને મને ખાવાનું પણ બાવતું નથી. ત્યારે હું જે તમારી સદાની આગ્રાંકિત દાસી છું તેને કયા અપરાધને માટે તમારા અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાંખી છે? એવી ઉડતી વાત મારે કાને આવી છે કે તમે કાલેજ મુકી દેવા માંગો છો. મારી તમને વિનવતી છે કે તમે એમ કરતા નહિ. પરીક્ષા સુધી કોલેજમાં અભ્યાસ જારી રાખો અને તે દરમિયાન અભ્યાસની સાથે કોઠને શિખવવાનું લફરું લેતા નહિ કારણ કે તેથી તમે પરીક્ષામાં સારા ઉત્તરો નહિ.

આ થોડા મહિના કુટુંબને પોષણ કરવાનું કામ તમારી પ્રમદાને

સોંપા. મારા પિતા જે દર મહિને રૂપિયા દસ મને મોકલે છે તે તમને મોકલવાનું આજ હું તેમને લખું છું. તમને તે દસ રૂપિયા મળે કે તમે તમારી માને તરત તે અહીંઆં આરોપ્યાર મોકલ્યા કરજો. હું જો તમારી માને રૂપિયા આપું તો તે વાંકુ માની લે અને તેથી તમને આરોપ્યાર મોકલવાની કુઝિત કરેછું તે ઠીકજ છે. આ સાથે હું તમને સોનાનો હાર મોકલું છું તે વેચ્યાથી જે રૂપિયા આવે તે તથા મારા પિતા તમને દર મહિને દસ રૂપિયા આપશે તે મળીને તમે અમને દર મહિને પચીસ રૂપિયા મોકલી શકશો, અને અમે તે રકમમાં ધર ચલાવી શકીશું. એ બાબત મનમાં ખેદ કરતા નહિ. હું તમને વીનવી વીનવીને લખું છું કે હાર પાછો નહિ મોકલતા. મારે આવાં ધરેણાંની શી જરૂર છે ? સૌથી કિમતીમાં કિમતી ધરેણાં કરતાં પણ વધારે કિમતી એવા તમે સાક્ષાત છે. એટલે હું આવે પ્રસંગે એવા હારની દરકાર કરતી નથી. આટલા દહાડા થયા તમે પત્ર કેમ નથી લખતા ? દહોડા મને વર્ષ જેવોડા લાગેછે આ પત્રનો જવાબ વળતી ટપાલે લખશો એમ આશા રાખું છું.

“લી. તમારી સદાની આત્માંકિત દાસી
પ્રમદા.”

પ્રમદાનો કાગળ વાંચીને પ્રબોધચંદ્ર રડ્યો. તેણે પોતાનું દુઃખ તથા જંજળ પ્રમદાથી છાની રાખી હતી તેને માટે તે લજવાયો, પણ પ્રમદાના લખ્યા પ્રમાણે વર્તવાની તેની મરજી થઈ નહિ. ઘડીએ ઘડીએ નવા નવા વિચાર કરે. કોઈ વાર કોલેજ છોડી દઈને નોકરી લેવાનો વિચાર કરે, તો કોઈ વાર તે વિચાર તેને ગમે નહિ અને જીવદોષ વિચાર કરે. આખરે ખીજો કંઈ ઇલાજ રહેલો તેને માલમ પડ્યો નહિ ત્યારે તેણે પ્રમદાની સ્ત્રવના પ્રમાણે ચાલવાનું નક્કી કર્યું.

ખરેખર પ્રમદાના લખ્યા પ્રમાણે બધી ગોઠવણ થઈ. પણ જેમ ભાંગેલો કાચ કંઈ આખો થાય નહિ તેમ મહાનંદપંડ્યાનું ઘર તેની હેયાતીમાં ચાલતું હતું તેમ નીબડું ગયું નહિ. મુંબઈથી નાણું આવતું, ઘરમાં બધાને ખાવાનું તથા કપડાં મળતાં, પણ કોઈ દહોડા કોઈ સુખે જમતું નહિ. વહુવારે આમાં માંહેા માંહેા કંકાસ, સાસુ વહુમાં ટેટા, અને ભાઈઓ ભાઈમાં પણ લડાઈ થતી હતી.

હરિશંકર પોતાની માનો જીલમ વધારેવાર ખમી શક્યો નહિ ; અને

વસુદાગવરી માફક એ પણ પોતાની માને કઠોર અને કડવાં વેણી કહેવા લાગ્યો. વસુદાગવરીની વર્તણૂક છેક એટલી નહારી થઈ ગઈ કે તેનો તો પારજ રહ્યો નહિ. ખડો સાપ જેમ વગર કારણે કે તેમ તે વિના કારણે ફફડતી અને પહેલાં કરતાં વધારે વધારે હઠીલી થવા લાગી.

હવે તો કોઈને ગણુકારેજ નહિ. કોઈ કોઈ વખત પોતાની સાસુની સામા હાથ પગ પછાડતી અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી. વસંતબા કોઈવાર ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં આવ્યો દહોડો. અપવાસજ કરીને પડી રહે અને મનમાં આવે તો જઠારાંકરના નાનાં છોકરાંને લઈને કોઈ અડોસી પડોસીને ત્યાં અથવા એમોળખીતાને ત્યાં જઈને દહોડો પૂરો કરે.

પહેલાં પ્રમાણે હવે જઠારાંકર વસુદાગવરીને અપમાન કરતો નહોતો, કારણકે તેને લીધે ભાઈએ ભાઈમાં એક દિવસ કંકાસ થયો હતો તે એટલે સુધી કે મારામારી પર આવ્યા હતા. જઠારાંકર પોતાના ભાઈના ઠોકથી અને માની ગાળથી ગુસ્સે થઈને નોકરી શોધવાને બહાને પાછો. ક્યાંક બહાર ગામ નીકળી ગયો હતો, પણ તે ક્યાં ગયો હતો તેનો કંઈ પતોજ નહોતો.

કમળાગવરી અને તેના ત્રીજા ભાભી વેણીગવરીને અગાઉ મોટું જોવાનો વહેવાર નહોતો. તે બેની વચ્ચે હાલ મજબૂત ગાંઠ બંધાઈ હતી. તેથી તેઓ પ્રમદાનું જરા જરામાં અપમાન કરવા લાગ્યાં, પણ પ્રમદા બળતામાં ધી હોમતી નહોતી એટલે તે થોડીવારમાં ધુંધળાઈને હોલવાઈ જતું. પોતાના સસરાના મરતી વખતના શબ્દો તેના અંતઃકરણમાં કોતરાઈ રહ્યા હતા, તેથી પોતાથી અને તેમ સલાહ રાખવાનો તે યત્ન કરતી હતી. તે પોતાના માઆપની લાડકી છોકરી હતી અને તેને જરા મોટે ઘાટે કહે તો આંખમાં ઝળઝળીઆં આવતાં તે છતાં પ્રમદા આ બધું મુંઝે મોઢે સહન કરતી હતી. કોઈવાર પોતાની સાસુના કાલાવાલા કરે; કોઈવાર વસુદાગવરીને સમજાવે; કોઈવાર કમળાગવરીની માફ માગે; વળી કોઈવાર વેણીગવરીને ખીજી બાજુએ લઈ જઈને સઘળો કંકાસ ડાઠી દેવાને સમજાવે; પણ આ બધા તેના યત્નો નિષ્ફળ થતા. મહાનંદપંડ્યાનું ઘર જે એકવાર બાંધું હતું તે કંઈ પાછું સંધાય એમ નહોતું.

પ્રયોધચંદ્ર આ બધી વાતથી અમાન હતો. તે દર મહિને વખતસર નાણું મોકલ્યા કરતો, અને પ્રમદા વારંવાર પત્રો લખ્યા કરતી, પણ

ધરમાં આવી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તે આખતનો અણુસારે પણ કરતી નહિ, કારણ કે તે અખરથી પ્રયોધનું ધ્યાન અભ્યાસ ઉપરથી તે વાત ઉપર દોરવારો એમ તેને લાગ્યું. પોતે દરરોજ કેવાં દુઃખમાં પેટ ભરતી હતી તેની પણ તેને જાણ કરી નહિ.

પ્રયોધચંદ્રની પરીક્ષા પુરી થઈ. પહેલાં જ્યારે રજા પડે કે તરત ખીજે દહોડે સુરત જતો તેમ તે આ વખત ગયો નહિ, કારણ કે હમણા તો તેની પ્રથમની ધારણા પારપાડવામાં તેના વિચારો ગુંથાયા હતા. નોકરી શોધવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. પ્રમદા તેને વારંવાર ઘેર આવવાનું લખતી અને તે “આયું છું, આયું છું,” એમ જવાબ લખીને ઢીલ કરતો હતો. ખાનગી છોકરાઓને શિખવતો હતો તે ઉપરાંત તે નોકરી મેળવવાની આશામાં વખત એ વખત ડિરેક્ટર એક પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન (નિશાળ ખાતાના ઉપરી) ની આશીસમાં પુને જતો હતો. ટુંકાણમાં તે નોકરી મેળવવાના અનેક પ્રયત્નમાં હતો.

એક દહોડો પ્રયોધના મુંબઈના મુકામ પર તેનો સુરતનો એક પોસ્ટાલી પ્રમદાનો કાગળ લઈને આવ્યો. પ્રયોધચંદ્ર ધરમાં નહોતો. પુછપરછ કરતાં લોકોએ કહ્યું કે થોડા દહોડા થયાં તે ધરમાં દેખાતો નથી અને તે ક્યાં ગયો છે તેની અખર નથી. સુરતના લોકો જે જે માળામાં રહેતા હતા ત્યાં પેલા પોસ્ટાલીએ તજવીજ કીધી પણ પ્રયોધની કંઈ ભાળ મળી નહિ.

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રયોધને મુંબઈમાંથી એકાએક ગયાને એ ત્રણ મહિના થઈ ગયા. એ દરમિયાનમાં તેને નોકરીની ભાળ મળી કે તે ખાતાના ઉપરી અમલદારને મળવાને તરતજ તે ત્યાં જવાને નીકળ્યા. ત્યાં પહોંચતાં-વારને તે જગ્યા તેને મળી, પણ પોતાને ઘેર સુરત જવાને અવકાશ મળ્યો નહિ; મુંબઈમાં રહેવાને એ ત્રણ દહોડાની મુશ્કેલથી રજા મળી. આ બધું તેણે પ્રમદાને કાગળથી જણાવ્યું, અને તેને કચ્છમાં મેટ્રા માસ્તરની જગ્યા મળી હતી ત્યાં જવાને એ ત્રણ દહોડામાં નીકળ્યા.

મરનાર મહાનંદપંડ્યાનાં સુરતનાં ઘરમાં પણ કેટલોક ફેરફાર થઈ ગયો હતો. હજીમુધી જટારાંકરનો પત્નો મળ્યો નહોતો. હરિશંકર અને તેની માત્રી લડાઈનો છેડો એટલો આવ્યો કે હરિશંકર જીવો રહ્યો.

પ્રમદા પણ હાલ ધણુ દહાડા થયાં પોતાને સાસરે નહોતી. તેના સીમંતને ઉત્સવ થઈ ગયો હતો તેથી તેના પિતા તેને સુરત જઈને પોતાને ઘેર મુંબઈતેડી લાવ્યા હતા. આ બધું પ્રયોધની સલાહથી પણ થયું હોય, કારણ કે તેને પ્રમદાના બાઈ મંગળારાંકર સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો.

પ્રમદાના પિતાનું નામ દીનમણિરાંકર હતું. તે મુંબઈની ટંકશાળમાં સારા મોટા ઓફિસ ઉપર હતા. તેને અગાઉ ત્રણસોનો પગાર મળતો હતો, અને થોડા મહિના થયાં સો રૂપિયાનો વધારો થયો હતો.

તેનો સ્વભાવ ધણુ માયાળુ હતો અને રહેવાની રીતભાત ધણીજ સાદી હતી. તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં. પુત્રની અને પ્રયોધની ઉંમર સરખી હતી.

એક વરસ થયાંજ મંગળારાંકરે કોલેજ મૂકી દીધી હતી, અને સોલિસિટરની આશીસમાં કારકુન રહ્યો હતો. તેને બે ત્રણ છોકરાં હતાં.

પ્રમદા પોતાના માઆપને ધણીજ વાહલી છોકરી હતી, અને તેમાં વળી થોડા દહાડામાં તે છોકરાંની મા થવાની તેથી તે ઘેર આઆથી તેનાં માઆપને અત્યંત ખુશી ઉપજી હતી. પ્રમદાને આગસુ બેસવું ગમતું નહોતું, તેથી તેના માઆપ અગરજે તેને જરા પણ કામ કરવાની વારંવાર ના કહેતાં હતાં તો પણ તે હમેશાં કામમાં ને કામમાં યુંથાયલી રહેતી હતી. પોતાના પિતા બહારથી ઘેર આવે ત્યારે તે તેને પંજો નાખતી, જમવાનું પીરસતી, અને ખીજી સઘળી બાબતની તજવીજ રાખતી એ શિવાય પોતાનાં બાઈનાં છોકરાંઓની સંભાળ રાખવામાં હમેશાં યુંથાયલી રહેતી.

દીનમણિરાંકર ધણીવાર પ્રમદાને લાડથી કહેતા કે “ બેન આ શું ? તું ઘેર કામ કરવાને આવી છે ? તારે બાપને ઘેર કામ કરવાની શી જરૂર છે ? શું માણસની જોટ છે ? તું તારે બાઈપીને મળહ કર. ”

દીનમણિરાંકર પોતાની છોકરીને ખરેખર બહુ ચહાતા હતા. આટલાં હેતથી એકલી પ્રમદાનેજ ચાહતા હતા એટલું નહિ પણ જોવા બહારથી ઘેર આવે કે મંગળારાંકરનાં છોકરાં એની કોટે વળગેલાં ને વળગેલાંજ માલમ પડતાં. તે બધાં નાહાતી વખત, ખાતી વખત, તેમજ ઉંઘતી વખત સાથેનાં સાથેજ દીઠામાં આવતાં. જમતી વખત જો કોઈ

કારણસર છોકરાંએ એની સાથે નહિ હોય તો એને ગળે ડોળીએ ઉતરે નહિ. નાનાં મોટાં બધાં, મંગળારાંકરનું સૌથી નાનું છોકરું પણ સાથે બેસે ત્યારે તેને ગમે. પોતાને હાથે નાના ડોળીએ છોકરાંએનાં મામાં મુકે અને જ્યારે નાનું છોકરું જેને નવા ત્રણચાર દાંત કુટયા હોય તે સામા જોઈને હસે અથવા તો દાંત વગર, અવાણ એ ડોળીએ આવે ત્યારે તે ધણા ખુશી થતા હતા.

પ્રમદાની મા આ જોઈને કોઈ કોઈવાર કંટાળે અને છોકરાંને ખસેડી દે. પણ છોકરું અને ખીલાડી ખાવાના આગળથી કોઈવાર આધા જાય? દાદી, નાનાં છોકરાંને પકડીને આથે લઈ જાય કે તે બધાં “દાદા દાદા” ખૂમ પાડીને રડે. દીનમણિરાંકરને છોકરાં ટળવળતાં અને રડતાં જોઈને માંડું લાગે અને પોતાની સ્ત્રીપર કોઈકોઈ વાર તો જરા યુસ્સે પણ થાય. ખરેખરે જેતાં તો પ્રમદાની માને યુસ્સે થવાનું કારણ હતું, કારણ કોઈ કોઈ વાર તો દીનમણિરાંકર છોકરાંને ઉંઘમાંથી ઉઠાડીને ખાવાનું આપે. આખું થાય ત્યારે પ્રમદા હસે અને કહે “બાપા ખરેખરે કહે; તમને એકલા જમવાનું ઠીક નથી પડતું?” ત્યારે દીનમણિરાંકર પ્રમદાને જવાબ આપે કે “હવે ઝાઝા દિવસની રાહ જેવાની નથી; કાલે ઉઠીને તંને છોકરું થશે ત્યારપછી તને આ પ્રમાણે ખાવાની મળતી સમજ પડશે.”

ખરું પુછે તો દીનમણિરાંકરનાં કુટુંબ જેવું સુખી અને શાંત કુટુંબ બાગ્યેજ જેવામાં આવતું હતું. ગમે તો ધરમાં એકજ છોકરી હતી તે કારણ માની લો, અથવા ખીજું કારણ માની લો, પણ દીનમણિરાંકરની ધણીઆણી તેની વહુને દીકરીની માફકજ આહાતી હતી અને કોઈપણ પ્રસંગે ઉંચે સ્વરે બોલાવતી નહિ. તેમજ મંગળારાંકરની સ્ત્રી પણ એક લક્ષ્મીજ હતી; તે એવી મળતાવડા સ્વભાવની હતી કે તેની સાસુને તાણીને બોલવાનું કંઈ કારણજ નહોતું. પ્રમદા અને તેની બાબી સરખી ઉમ્મરનાંજ હતાં અને નાણુંદ ભોજાઈ વચ્ચે સગી બેઠેન જેવું અન્યોન્ય ધણુંજ વહાલ હતું. પ્રમદાના આવ્યાથી તેની બાબીની ખુશીનો તો પારજ રહ્યો નહોતો. તેના હાથમાં તો જાણે આકાશમાંથી ચંદ્રમાંજ આવ્યો હોય તેમ હરખાઈ ગઈ. હમેશાં બન્ને જણાં હસતે ચેહેરે સાથે જમવા બેસે, સાથે ફરવા જાય, સાથે વાંચે,

સાથે ગાય, સાથે સુખે અને ટુંકાણમાં કંઈ પણ કામ હોય તો તે હળીમળીને સાથેજ કરે.

આ પ્રમાણે પ્રમદા પોતાના પિયરમાં માઆપનાં, ભાઈભાઈનાં અને દરેકનાં હેતમાં વીંટળાઈ ગઈ હતી. પોતાના સસરાના મરીગયા પછી ફીકર અને આવાપીવાની અન્યવસ્થાને લીધે જે તેના ચેહેરે અંખો પડી ગયો હતો તે હવે ધીરે ધીરે બદલાવા લાગ્યો અને તેની અસલ ખુબસુરતી પાછી આવવા લાગી. પોતાના આપને ત્યાંથી સાસરે ગઈ હતી ત્યારે લુગડાંની અને ઘરેણાંની પેટી ભરીને લઈ ગઈ હતી. હમણાં તે આવી ત્યારે ખાલી હાથે પાછી આવી હતી પણ તેના પિતાએ તે બધા દાગીનાનું શું થયું કે કયાં ગયા તેની વધારે પુછપરછ પણ કરી નહિ અને ફરી લુગડાંલત્તાં અને ઘરેણાં કરાવી આપ્યાં.

આ પ્રમાણે પ્રમદા સદગતી વાતે સુખમાં દહાડા ગાળતી હતી; પણ તે પ્રબોધચંદ્રને ઘણા દહાડા થયાં મળી નહોતી અને તેના કાગળથી ઘરનો કંકાસ હજી ચાલે છે એમ તેને ખબર મળી, તે રિવાય તેને એવેન થવાનું ખીજું કંઈ કારણ નહોતું. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનો વખત ગાળતી હતી એટલામાં થોડા દહાડામાં તેને એક ખુબસુરત નાની રત્નના જેવી પુત્રી થઈ.

હિંદુઓની કેટલીક માતોમાં છોકરીના જન્મથી કુટુંબમાં આદમી-એ દલગીર થાય છે, પણ પ્રમદાનાં માઆપનાં માં ઉપર કંઈ દલગીરી દીઠામાં આવતી નહોતી, કારણ કે તે લોકોના આવા વિચાર નહોતા. ઉલટું તે લોકોને તો પ્રમદાની પહેલી છોકરી જાણે છોકરોજ હોય તેમ વાહાલી લાગી અને તેને જોઈ ખુશી થયાં.

આ ખુશ ખબર સાંભળીને પ્રબોધચંદ્ર થોડા દહાડાની રજા લઈને મુંબઈ ગયો. પ્રમદાની સુવાવડ હજી પૂરી થઈ નહોતી. પ્રબોધચંદ્ર આવતાંવારને સુવાવડના ઓરડામાં ગયો, ત્યાં પ્રમદા જે તેની રત્ન જેવી છોકરીને ખોળામાં લઈને બેઠી હતી તેને જોઈને ઘણાજ આનંદ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પિયરમાં થોડાએક મહિના થયા પછી પોતાની નણુંદ મંગળાનાં લગ્ન પર પ્રમદા સાસરે પાછી આવી. મંગળાના ઉપર તેનું ઘણું હેત

હતું, અને તેના લખ વખતે કન્યાદાનમાં તેને પોતાનાં કેટલાં એક ધ-
રેણું આપવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ તેની આ આશા ભંગ થઈ.
પ્રત્યેકચંદ્રને જે પગાર મળતો હતો તેમાંથી તેનો અને ગવરીશંકરનો
અરચ ચલાવવાનો હતો. તેના પિતાનું દેવું વાળવાનું હતું અને સુર-
તનાં ધરનું અરચ ચલાવવાનું હતું, તેથી મંગળાનાં લખ ધણી કરકસ-
રથી કરવાની જરૂર લાગી હતી.

પ્રત્યેકચંદ્ર કંઈ આજસુ નહેતો. ત્રીજી શીયાળામાં તે એલ.
એલ. ખી. ની એટલે હાઇકોર્ટના વકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયો,
અને તરતજ તેણે વકીલાત કરવા માંડી. એ ધંધામાં તે ભાગ્યશાળી
નીકળ્યો. તેના જેવા ઘણા વકીલો પાંચ પાંચ છ છ વરસ રમાલકોઝ
અને પોલિસ કોર્ટમાં ફેરા ખાતા, તો પણ કેટલાએકને તો મોજાનું બુટનો
અરચ નીકળતો નહિ. હમણાની માફક કેટલાક આરિસ્ટરો પણ મોટા
મોટા ઝભા પહેરીને અસીઝની શોધમાં આમ તેમ ભટક્યા કરતા
માલમ પડતા, ઘણા અરા કોઈવાર એકા એકા ચોપડીના પાનાં ઉથ-
લાવ્યા કરે, કોઈ વાર ખીજનું ન્યુસપેપર માંગી લાવીને જરા આમ તેમ
વાંચે, અથવા તો એ ચાર સાથે એસીને ચાડી ચુગલી કરે, અને કો-
ર્ટમાં એમ વખત પૂરો કરે; પણ પ્રત્યેક ઘણા ભાગ્યશાળી હતા. એ
મહિનામાં વકીલ તરીકે તે પંકાવવા લાગ્યો; ત્રણ મહિના પુરા નહિ
થયા એટલામાં મહિને બેસે અઠીસે કમાવા લાગ્યો. હમેશા તેને આ-
ટલી ઉપજ થશે એવું ધારીને પ્રમદાને ત્યાં તેડાવવાનો વિચાર કરીશ,
અને ગીરગામમાં એક શોભીતા બંગલો ભાડે લીધો. કેટલાંએક છપર
પલંગો, અને ટેબલ ખુરસીઓ વેચાતાં લીધાં, ચાકરો રાખ્યા, સામાન
બર્થો, અને ઘર સ્વચ્છ અને નવું મોંઘું દેખાવા લાગ્યું.

આજે પ્રમદા શોઢાણી પોતાને નવે ઘેર આવવાનાં હતાં, તેથી ગવરી-
શંકર ત્યાં રાહ જોતો બેઠો હતો; પછાડી સામાન ઉતારવાને એક
ચાકર ઉભો હતો, તથા એક દાસી પોતાની નવી શોઢાણીને આવકાર
આપવાને અંદરના એપાર્ટનાં બારણા આગળ આવીને ઉભી હતી
થોડીવારમાં બારણા આગળ ગાડી આવી અને અટકી. ગવરીશંક-
રને જોઈને, પ્રમદા ખુશીથી હસતી હસતી ગાડીમાંથી ઉતરી. ગવરી-
શંકરે પ્રમદાના હાથમાંથી નાનું છોકરું લઈ લીધું. અને અચ્ચીઆ

કરીને માથે માઢે ઝોઠારી દીધું. એક દુરમણુ પણ આયું સુંદર છોકરું લેવાને અદેખારો નહિ.

પોતાના દીઅરજી સાથે હસતી અને વાત કરતી પ્રમદાએ બહારના ઝોરડા જોયા અને પહેલો અડધો કલાક તો ક્યાં બેસવું, ક્યાં રહેવું, આ ટેબલ અહીંઆ કેમ, આ પલંગ ફલાણી જગ્યાએ કેમ, એમ વાતમાં ને વાતમાં સામાનની ગોઠવણમાં ખામી કાઢવામાં ગાળ્યો.

આખરે પ્રમદા અંદરના ઝોરડાઓમાં ગઈ કે તરત ચાકરોએ નમન કરીધું. દાસીએ શાક મોળવતી હતી તે મુકી દઈને ઉભી થઈ, અને રસોઈએ રાંધવાના વાસણ મુકી દઈને બાજુએ આવીને ઉભો. પ્રમદા આજે જાણે રાણી હતી. ખરેખર તે આ નાનાં રાજ્યની રાણીજ હતી. ધીરેધીરે તેણે સુવાના, ખાવાના, બેસવાના, બંડારના, રાંધવાના અને નહાવાના, એમ એક પછી એક બધા ઝોરડા જોયા, અને ઘર બરોબર પોતાની મરજી માફક હતું એમ સંતોષ બતાવ્યો.

થોડીવારમાં નાહાવાનો વખત થયો; રાવજી ચાકરે પ્રમદા શેઠાણીને સારૂ નહાવાનું પાણી કાઢ્યું અને દાસીએ નાહાતી વખતે ચોળવાનું તેલ લઈ આવીને નાહાવાની ઝોરડીમાં મુક્યું. કીકોને તેના ગવરીશંકર કાકા હાથપર લઈને ફરતા હતા; તે હાલ દસ મહિનાની થઈ હતી અને હમણાંજ તેને એકલાં બેસતાં આવડ્યું હતું. ગવરીશંકર કીકોને બહારનાં દિવાનખાનામાં લઈ ગયો અને કોચ ઉપર બેસાડીને તેના હાથમાં ધુધરો આપ્યો. તેણે વતી ત્યાં બેઠી બેઠી તે રમતી, કોઈ વાર તેને કરડવાનું યત્ન કરતી, કોઈવાર તે કોચ ઉપર ડોકતી, વળી કોઈવાર પોતાના કાકાના હાથમાં આપતી, અને વળી પાછી એચી લઈને પોતાના મામાં મુકવા જતી.

પ્રત્યોદ્યમે નવું ઘર માંડ્યું હતું ખરું, પણ કંઈ આપદા નોહોતી એમ નહિ. આખા કુટુંબને સુરતમાં રાખીને પ્રમદાને એકલી તેડાવવી ઠીક નહિ દેખાય તેથી પ્રથમ તો હરિશંકરના કુટુંબ શિવાય બધાંને તેડાવવાનું નક્કી કરીધું હતું. પણ તેની માએ આ વિચાર જાણ્યો એટલે ઘણી નાખુશ થઈ અને પોતે આવવાની ના કહી. પ્રત્યોદ્યને આ અગવડતા ભરેલું લાગ્યું ત્યારે પ્રમદાની સાથે મંગળાને અને ચોથી બાબી પુળજગવરીને તેડાવવાનો વિચાર કરીધો, પણ

તેની માઝમે તેની પણ ના કહી. અરે ! મંગલાનું મન પ્રમદાની સાથે જવાનું ધણું હતું પણ પ્રભોધ પોતાની માને માઠું લગાડી તેને કેમ તેડી શકે ! તેની માતો પ્રમદાને જવા દેવાને પણ ધણી નાખુરા હતી. આથી જરા કંજુ ઝોધયો હતો, પણ તે ઝાઝીવાર પહોંચ્યો નહિ.

આખું કુટુંબ સુંબઠ આણું નહિ તેથી કંઈક પ્રભોધને માઠું લાગ્યું. પણ તે ઝોના અંદાબસ્ત કરવામાં ઝોછાપણું થવા દીધું નહિ. પ્રભોધ-ચંદ્રની શ્રીવૃદ્ધિનું લક્ષણ સર્વ ધરનાં સગાં વહાલાંના સુખ વધારવાને સ્પષ્ટ પ્રકારા કરવા લાગ્યું ઝેટલુંજ નહિ પણ હરિશંકર પ્રથમથી જીદો રહ્યો હતો તેના કુટુંબને માટે દર મહિને ૨૦ રૂપિયા આપવા લાગ્યો. ધન સુપાને ગયાથી ધણકોને સુખનું કારણ થાય છે, તેમ પ્રભોધચંદ્રનાં ધનથી પણ ધણકં દરિદ્ર માણસ પ્રતિપાલિત થવા લાગ્યાં. સારાંસા ઝેટલોજ કે પ્રભોધચંદ્ર આવી રીતે તેની સુશીલ સ્ત્રી પ્રમદાની સાથે ગૃહસ્થધર્મ પાળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રમદા ઝે પોતાના નવા ધરનો વહીવટ માથે લીધા પછી થોડા મહિનામાં તો તે ધરમાં ટાપટીપ અને સુખ વધતાં ગયાં. તેના સસરાને ઘેર તો મોટાંઝોની ખીકમાં પોતાનો ઝોરડો પોતાની મરજી મુજબ શણગારી શકી નહોતી. વળી તે વખત તેમ કરવાને સાધન પણ પુરતાં ન હોતાં. પોતાની પાસે દરેક ચીજ તેને સ્વચ્છ રાખવી ગમતી, પણ તેની કેટલીકેક ડીયતી હતી ! હમણા, ઈધિર કૃપાથી સાધન પુષ્કળ હતાં પોતાનાં વડાંઝોના બખડાટ અથવા તો આડોસીપોડોસી તરફની ટીકાનો તેને ભય નહોતો, તેથી અત્યાર સુધી તેની જે ઈચ્છા અને રૂચી અંતઃકરણમાં છુપાં હતાં તે હવે દેખાવા લાગ્યાં.

ધરમાં પાંચ મોટા અને ત્રણ નાના ઝોરડા હતા. મોટા ઝોરડા-ઝોમાં ઝેક સુવાનો, ખીજે પુસ્તકનો, ત્રીજે બેસવા ઉઠવાનો, ચોથા કપડાંનો અને પાંચમો જમવાનો ઝેમ ગોઠવણ રાખી હતી; નાના ત્રણ ઝોરડામાં ઝેક નાહવાનો, ખીજે બંડારનો, અને ત્રીજે રાંધવાનો ઝે પ્રમાણે હતા. પ્રમદાને તેની મરજી પ્રમાણે બધું આવી મળ્યું. તેને વાડીનો શોખ હતો તે શોખ પુરો પાડવાની પણ તેને તક મળી. તેના બંગલાની બન્ને તરફ પુષ્કળ ખુલ્લી જમીન હતી.

થોડા દહાડામાં આ બન્ને બાળુની ખુલ્લી જગ્યામાં વિચિત્ર શોભા જોવામાં આવી. પ્રમદાએ બન્ને જગ્યાએ ઘણીજ સુંદર વાડી બનાવી; આને વાસ્તે એક માળી પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. રૂઢ પ્રમાણે વચ્ચેવચ્ચ કંદમૂળ તથા શાકભાજી અને ચારે બાજુએ કુલોનાં ઝાડ રોપવામાં આવ્યાં હતાં. દરવાજામાં પેસતાં વારનેજ વાડી જોઈને તેમ બે ઘડી ખુશી થઈ જાઓ અને ઘરમાં જાઓ તો એમરડાઓ જોવામાં સહેજ બે ત્રણ કલાક ગાળવાનું મન થાય. કંઈ નકામો ખર્ચ કીધેલો માલમ પડતો નહોતો, તેમ ખોટો ઠાઠ કીધેલો પણ કંઈ દેખાતો નહોતો. વળી મળવા આવનારને એમ પણ નહિ લાગે કે મોટાઈનું કંઈ પણ રીતે ડોળ ધાલવાની મતલબ છે; પણ દરેક જગ્યાએ જે જ્યાં કીક દેખાય તેજ ત્યાં દીઠામાં આવવું હતું. એવી રીતની રચના કરવામાં આવી હતી કે પહેરવાનાં કપડાં મુકવાનીજ જે જગ્યા હોય ત્યાંજ તે દીઠામાં આવે, ચોપડીઓ તો ચોપડીનીજ જગ્યાએ, એમ નહિ કે કોઈ ચીજ એવી જગ્યાએ પડી હોય કે જોઈએ ત્યારે શોધવી પડે. રૈતદાન પાસે ખડીઓ, ખડીઆ પાસે કલમ, અને કલમની આગળ પેન્સિલ, અને પેન્સિલની પાસે કાગળ તથા ખ્લોટીંગ, એવી સુંદર ગોઠવણ ટેબલ ઉપર દીઠામાં આવતી હતી. જે જોઈએ તે તરત જડે, એમ નહિ કે કંઈ ચીજને સાર શોધતાં અડધો કલાક શ્રાંકાં મારવા પડે અથવા તો ફલાણી વસ્તુ ઘરમાં છે કે નહિ તે જોવામાં વખત ગાળવો પડે. ઘણાં ઘરમાં એક લુગડું જોઈવું હોય તો ત્રણ ચાર મોટાં વખોરાં ખોળવા પડે, બે ત્રણ પેટારા અને નાની મોટી બધી પેટી ખોળી બધાં લુગડાંએ ખોળીને ઉથલ પાથલ કરી નાખવાં પડે છે; જે એક ચોપડી જોઈતી હોય તો બે ત્રણ આદમીઓ ખોળવા મંડી જાય—કોઈ ગોદડાં નિચે, તો કોઈ કપડાંના કપાટ પાછળ, તો કોઈ રદી કાગળીઆંના ઢગલામાં—આમ કરવામાં નાહક પા કલાક ગુમાવી નાખે. દાક્તર ઘરમાં દર્દીને જોવાને આવે અને દવાનું “પ્રિસ્ક્રિપ્શન” લખવું હોય તો “કાગળ લાવો કાગળ લાવો,” એમ બ્રુમ પાડવી, અથવા કાગળ ત્યાં હોય તો કલમ આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવી અને કલમ નહિ તો સાહીને સાર એસી રહેવું અને આટલામાં ચાર પાંચ આદમી આમ તેમ ઉતાવળ કરી મુકે પણ આ માનું કંઈ પ્રમદાના બંગલામાં દીઠામાં આવવું નહોતું કારણ

કે પ્રમદાને આવી અવ્યવસ્થા ધણીજ નાપસંદ હતી. એના જેવીને નાપસંદતાનાં ધણાં કારણ હતાં.

કામમાં ગુથાયલાં હોઈએ તે વખતે જો કંઈ ચીજની જરૂર પડે અને તે ચીજ નહિ જડે તો મન કચવાય અને તેને લીધે પા કલાકના કામમાં કલાક નકામો ગાળવો પડે છે. જેને આવી મુશ્કેલી ભોગવવી પડી હશે તે આવી અવ્યવસ્થિત રીતથી કંટાળશે, પણ આવી ટેવ અચપણમાંથી પડે છે અને તે રહી જાય છે. ધણીવાર આવા અવ્યવસ્થિતપણાથી કંટાળીએ છીએ ત્યારે આપણે તે સુધારવાને મનમાં નિશ્ચય કરીએ છીએ પણ નિયમસર કરવાનો મહાવરો નહિ હોવાથી અનિયમિત રીત કાયમ રહે છે. પ્રમદાની રૂચિ નાનપણથી નિયમસર વર્તવાની માઆપને પુન્યે થઈ હતી. માઆપને નાનપણથી હંમેશાં નિયમસર વર્તતાં જોયેલાં તેથી એની પણ સ્વાભાવિક વૃત્તિ તેજ થઈ હતી.

અગર જો મંગળા અને તેની ચોથી ભાભી ગુળજગવરી પ્રમદાની સાથે આવ્યાં નહોતાં તો પણ તેના ઘરમાં કંઈ થોડા આદમી નહોતાં. બે દાસી, બે આકર અને એક બ્રાહ્મણ રસોઈએ હતા, તે ઉપરાંત બહારના એમરડામાં બે ત્રણ આશ્રિતો દીકામાં આવતા હતા. બે દાસીમાંની એકને લીલાવતીને રમાડવાનું સોંપ્યું હતું અને બીજીને રસોડાનું કામ સોંપ્યું હતું. આકરોમાંનો એક આગળી વાડીની સંભાળ રાખતો હતો, અને બીજો જેનું નામ રાવજી હતું તે પાછલી વાડીની દેખરેખ રાખતો હતો. તે સેદાસલુકો લાવવાનું તથા પાણી ભરવાનું કામ કરતો હતો. લીલાવતી હવે ચાલતાં શીખી હતી; સવાર સાંજ તે ઘોયેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને રાવજી અથવા દાસીની કેડે બેસીને નાની હાથ ગાડીમાં ફરવા જતી હતી અને પાછી આવે ત્યારે કંઈકુલ, રમકડું અથવા કંઈ ફળ પોતાના હાથમાં લાવતો. ગમે તેને ઘેર લેઈ જાય તો તે ઘરની સ્ત્રીએ તેને હાથમાં લઈને રમાડતી, મુખ ચુંબન કરતી, તેનાં રૂપચુલનાં વખાણ કરતી અને કોઈ વળી આવવાનું આપતી. બધાંએને લીલા બહુ વાહાલી હતી. લીલાવતીના ધુધરા વિષે વાંચનારી બહેનોનાં લક્ષમાં આગળ આવી ગયું છે. તેવતી રમવાનું હવે લીલાએ મુકી દીધું હતું. જ્યારથી એને ચુંટણીઆ કાઢતાં આવડ્યું ત્યારથી આખું ઘર એનું રાજ્યજ થયું હોય એમ ખુંદતી. પણ હજી તે કોઈના ટેકા વગર ઉમરો એાળંગી રાકતી નહોતી અથવા તો ખુરસી ઉપર કે આ-

ટલા ઉપર ચઢી શકતી નહોતી. તેની કેડે સોનાની સુંદર સાંકળી હતી તેનું શું વર્ણન થાય ? લીલા હવે એક જાતની નવીજ રમત રમવા લાગી. તે એવી હતી કે તે ઘણું છોકરાંએની મા થતી હતી. અરે ! આપણી આંખે તો તે માત્ર લાકડાંના રમકડાં દેખતાં હતાં પણ લીલાએ તો પોતાના છોકરાં માની લીધાં હતાં. હવે તો તે પોતાનાં આ કુટુંબની સંભાળ લેવામાં હમેશાં રોકાયેલી રહેતી; આ કારણથી તેને કોઈ કોઈ વાર તો નાહવાની તથા જમવાની દુરસદ મળતી નહોતી; ઘણું સમજાવે તો વળી દુધ પિયે. કોઈ કોઈ વખત તો તે અપડાવળો સાથે પહેરીને પોતાના લાકડાના છોકરાંને અપડાવવાને એક ખુણામાં બેસતી; કોઈ વખત તેને સુવાડતી અથવા તો તેની આંખ આંજતી તો કોઈવાર પોતાની માના ખોળામાં સુવાડવા જતી. આ થોડા-એક દહાડા તેણે નિહાં વે છેાકરાંની આકરીમાં ગાલ્યા પછી, હવે તેનું સજીવન વસ્તુ તરફ લક્ષ દોડ્યું. એક દહાડો પડોસીને ઘેર ગઈ હતી ત્યાંથી એક ખિલાડીનું બચું લાવી તેને બગલમાં લઇને સાથે ફરે અથવા તો ઉંમરે એાળંગે—આમ વગર કરોડ કુટ અમેથી ખિલાડીનો તેના પર કેટલો બધો ખ્યાર હોવો જોઈએ તેનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ નથી.

પ્રમદાને હવે રાંધવાની જંજળ રહી નહોતી તેથી વખત મળતો તેના ઘણા સારા ઉપયોગ કરતી. તેને હમેશાં અભ્યાસ કરવાની ખાસ ઉત્કંઠા હતી. પોતાને સાસરે હતી ત્યારે પણ તે અભ્યાસ કરવાનું બુલી ગઈ નહોતી. લોકો તેની હાંસી કરતા તે સહન કરતી, પણ પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખતી. હવે તો તેને કોઈની બીક રહી નહોતી અને કોઈ તરફના અટકાવ વગર આ ઉદ્યોગ કરવા લાગી; વળી એક નિશાનરી મડમ એને ઘેર આવતી તે એને અંગ્રેજી અભ્યાસમાં તથા નવું નવું ચુંથવાનું તેમજ ઇંગ્રેજી વાળંત્ર કળા શીખવામાં મદદ કરતી હતી.

પ્રબોધના બંગલા પાસે પ્રભારાંકર નામનો ખીજો વકીલ રહેતો હતો. બંને બંગલાની વચ્ચે એક નાનું બારણું હતું તેમાંથી ધરમાં ને ધરમાં આવજા થતી હતી. અહીં આ રહેવા આવ્યા પછી પ્રમદાને પ્રભારાંકરની મા તથા વહુ સાથે ઘણી એાળખાણ થઈ; તેમાં વિશેષ કરીને પ્રભારાંકરની બધરીને પ્રમદાની ઘણીજ માયા લાગી. એક ખીજને

એહેન તરીકે ગણતાં. પ્રમદા હમેશા તેને વાંચતાં લખતાં શીખવતી હતી તેમ ખીચું ત્રીચું પણ શીખવતી હતી.

પ્રમોદચંદ્રના દહાડા આમ સુખમાં જતા હતા; તેની આવક ધણી વધી હતી, દેવું બધું પતી ગયું હતું. પ્રમદાના કેટલાંએક ઘરેણાં પાછાં કરાવ્યાં હતાં અને પોતાના કુટુંબનું સારી રીતે ગુજરાન ચાલે તેટલું નાણું તે પોતાની માને હમેશાં માફલ્યા કરતો હતો.

એક દહાડા પ્રમોદ અદાલતમાંથી સાંજના પાંચેા ઘેર આવ્યા પછી વાળુ કરીને આરામ લેતો હતો ત્યારે રાતના આસરે નવ વાગ્યા હતા. લીલા પોતાનો ઝાળો જોતી હતી અને પિલાડીનાં બચ્ચાંને આમતેમ દોડાવતી હતી. ખાટલા તળેથી દોડાવતી ત્યારે ટેબલ તળે સંતાઈ જતું અને ત્યાંથી હાંકતી ત્યારે કબાટ તળે ભરાઈ જતું, એમ કરતાં કરતાં તે પોતાના પાંજરામાં ભરાઈ ગયું અને ત્યાં જઈ પડી ગયું. ચાકર તથા દાસીઓ રસોડા આગળ જમતાં જમતાં વાત કરતાં હતાં, પાસેના ઘરમાં છાકરાઓ ઘાટો પાડીને અંગ્રેજી શબ્દની જોડણી અને તેના અર્થ જોખતા હતા. પ્રમોદચંદ્ર હુકો પીતો પીતો લાંબી ખુરસી ઉપર આરામ લેતો પડ્યો હતો અને પ્રમદા પાસેજ ટેબલ આગળ એક નવી છપાવલી ચોપડી ઘાટો પાડીને વાંચતી હતી—એટલામાં ઘર આગળ “ભાઈ ઘેર છે કે?” એમ ઘાટો સંભળાયા. ગવરીશંકર ખુબ પાડી હોય એમ તેના અવાજ ઉપરથી લાગ્યું. ગવરીશંકર “મીડકલ કોલેજ”માં દાક્તરનું કામ શીખતો હતો અને ગીરગામ આવવા જવાની અગવડ પડે માટે વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની ઝોરડી-માંજ રહેતો હતો. આજે તેના આવવાની પહેલાંથી કેંઈ ખબર નહોતી તેથી તેનો અવાજ સાંભળીને પ્રમોદ અને પ્રમદા બન્ને બહાર નીકળ્યાં.

પ્રમોદ—કોણ છે? ગવરીશંકર?

ગવરીશંકર—(પાસે આવીને) હા, ભાઈ.

પ્રમોદ—આટલી માડી રાતે?

ગવરીશંકર—માઠી આપત આવી પડી છે.

પ્રમોદ—વળી તે શું.

ગવરીશંકર—જટારાંકર કેદમાં છે.

પ્રમોદ—કેમ? કેમ? તે ક્યાં છે?

ગવરીશંકર—અજમેરથી તમારા નામનો તાર આવ્યો છે.

પ્રબોધ—મારા નામનો ! ત્યારે તે તને કેમ મળ્યો ?

ગવરીશંકર—મને એમ લાગે છે કે તમારું શીરનામું નહિ અ-
બર હોવાથી જટારાંકરના એક મિત્રને ઘેર મોકલ્યો ?

પ્રબોધ—કોણે મોકલ્યો ?

ગવરીશંકર—મને તે અબર નથી.

પ્રબોધ તાર વાંચવાને દીવા આગળ અંદર ગયો, અને પ્રમદા ગવ-
રીશંકર દીઅરજીને ખીખ સવાલ પુછતી પુછતી અંદર તેડી ગઈ.

તાર વાંચે કંઈ વધારે અબર મળી નહિ. મોકલનારનું નામ
કનૈયા લાલ હતું. તે કોણ ? જટારાંકરને શા ગુનાહને સાર કેદમાં નાખ્યો
તે કંઈ તાર ઉપરથી સમજાયું નહિ. તારમાં તો ફક્ત આટલાજ શબ્દ
હતા:—“ જટારાંકર કેદમાં છે. મોટી આફત. જલદી આવો.”
આટલા ટુંકા સંદેશાથી કેટલો ઘોઠાળો થાય છે ? એને શું થયું હશે તેને
મોટે દરેક જણે જુદી જુદી કલ્પના કીધી, પણ તે યધું નિષ્પ્રજ્ઞ હતું.
આખરે બન્ને ભાઈઓએ મળસકામાં અજમેર જવાનો નિશ્ચય કીધો.

જટારાંકર ઘરમાંથી ગયાની પ્રબોધચંદ્રને અબર મળી ત્યારની પ્ર-
બોધે તેને મોટે ઘણી શોધ કરવા માંડી હતી-ઘણા ઘણા કાગળો લખ્યા
હતા અને ઉત્તર તરફથી આવતા જતા પાસે તેની બાતમીની પુછપ-
રછ કરતો હતો, પણ તેના નામ નિશાનની કોઈ અબર આવી શકતું ન
હોતું. હવે તો એ નક્કી થયું કે તેને કોઈ એમણે નહિ તેવી ટોળીમાં
તે સામેલ થયો હોતો. તેને સારા મિત્રોની સોબત કરવી તથા આજી-
વ્યાજીમાં કોઈ શહેરમાં રહેવું કેમ પરવડે ? તેઓની રીતભાત તેને પસંદ
પડે નહિ અને ત્યાં તો કોઈ એમણે પીવું નીકળે. પ્રબોધ તેની આ
પ્રકૃતિથી ઘણો દલગીર હતો. અને આ આફતથી તો અરા શોકમાં પડ્યો.

ગવરીશંકરે વાણ કીધું નહોતું, તેથી પ્રમદા તરત તેને સાર આવવાનું
કરવા બેઠી. તેણે કહ્યું “ ગવરીશંકર દીઅરજી આમ આવો. હું તમા-
રે સાર પુરી કરતી જાઉં છું તે દરમિયાનમાં રસોડાના બારણા આગળ
બેસીને વાત તો કરો.”

ગવરીશંકર—બ્રાહ્મણ છે ત્યારે ભાભી તમે શું કરવા રાંધો છો ?

પ્રમદા—તેમાં શું થઈ ગયું ? હું કંઈ નાજીક પુતળી નથી ને મારા
હાથ કંઈ ઘસાઈ જવાના નથી. રસોઈઓ પુરી સારી નહિ કરી શકશે.

તે બંને જાણું રસોડામાં ગયાં, ગવરીશંકર બારણામાં બેઠો બેઠો પ્રમદાની સાથે વિવિધ વિષય ઉપર વાતો કરતો હોતો. પ્રમદાએ પુરી કરી અને બટાટા તથા સુરણુ તળી કાઢ્યાં. અને તેની થાળી પીરસીને પાસે બેઠી. વાણુ કરી રહ્યા પછી, બાળુના એક એરડામાં પ્રમદાએ તેના દીઆરને સારૂ પોતાને હાથે સફાઈથી પથારી કરી આપી. ગવરીશંકર બોલ્યો, “ પ્રમદા બાબી હું કંઈ પેરોણું નથી. મારે સારૂ એટલી બધી મહેનત નહિ લો.” પ્રમદાને તો બધાની સાથેજ સારૂ હતું, પણ ગવરીશંકરને તે હમેશાં વખાણતી હતી અને તેના ઉપર તેનું હેત વિશેષ હતું.

સવારના પોહોરમાં મળસકું થતાં પહેલાં ગવરીશંકર ઉઠ્યો અને પ્રબોધ તથા પ્રમદાને પણ ઉઠાડ્યાં. બધા આકરોને બોલાવીને જવાની જલદી જલદી તયારી કરી દીધી. પ્રબોધે તરત પોતાના કોર્ટનાં કામના બંદોબસ્ત કરી દીધો, હાથ મોઢું ધોઈ નાંખ્યું અને ગાડી લાવવાને આદમી મોકલ્યું. ગાડી આવી અને જવાનો વખત થયો એટલામાં ઉતાવળમાં જરા નાસ્તો કરી લીધો.

આ બધી ગડબડ સડબડ ચાલતી હતી એટલામાં લીલા જાગી. અત્યાર સુધી જંધમાં પોતાનાં ઢીંગલાં ઢીંગલીની સંભાળ લેતી હોય, અથવા તો બિલાડીનાં બચ્ચાંની પછાડી દોડતી હોય, અથવા તો કોઈના હાથમાં કુલ જોઈને તે માગતી હોય એમ તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં, પણ હમણાં તે ઉઠી ત્યારે તો તેને આમાંનું કંઈ ખરું લાગ્યું નહિ. તેણે તો બધાંને કામમાં ગુંથાયલાં દીઠાં. ઉઠી કે તેના ગવરીશંકર કાકાએ તેને હાથ પર લીધી અને બોક્ષીએ કીધી. તે કાચી જંધમાંથી ઉઠી હતી તેથી તે રડી કે “ તમે કોણુ ? ” પ્રમદાએ હસીને જવાબ આપ્યો “કેમ, એ તો તારા કાકા છે.”

હવે તો ઘણી ઉતાવળ થવા લાગી. સામાનના થેલા ગાડી ઉપર મુકાવવા માંડ્યા. રાવજી પોતાના રોડની સાથે જવાને તૈયાર થયો. પ્રબોધે પ્રમદાની પેટી ઉઘાડીને પાંચસે રૂપિયાની નોટ સાથે રાખી. એટલી ઉતાવળમાં પણ તેણે પ્રમદા સાથે ઘટતી વાતચીત કરી લીધી અને આકરોને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે પણ કહી દીધું, અને ગાડીમાં બેઠો. પ્રમદા પોતાના હાથમાં લીલાને લઈને બાહારના એરડા સુધી સાથે ગઈ. ગવરીશંકરે પાછી લીલાને બોક્ષીએ કીધી અને ગાડીમાં બેસી ગયો. રાવજી રોડાણીની આજ્ઞા લઈને ગાડી ઉપર ચઢો

બેડો. તેલોડો મુસાફરીએ નીકળ્યા અને પ્રમદા ઉતરી ગયેલે મોઢે ધરમાં પાછી આવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આફત આવી પડી ત્યારે બધી તરફથી સામગ્રી. પ્રબોધચંદ્ર અને ગવરીશંકર ઉત્તર તરફ મુસાફરી કરતા હતા તેવામાં સુરતમાં પોતાને ઘેર એક ઘણું દુઃખદાયક બનાવ બન્યો. બન્ને ભાઈએને ગયાને બે દહાડા થયા એટલામાં સુરતથી હરિશંકરનો કાગળ આવ્યો કે વસંત-બાને મરડો થયો હતો અને તેમાં વળી તાવ પણ વચ્ચે લાગુ થયો હતો. વસંતબા માંદાં પડ્યાં ત્યારથી સુરતમાં તેને દાકતરની તથા વૈદની દવા કરવા માંડી હતી પણ ઘણા દહાડા થયા અને કંઈ ફેર પડ્યો નહિ; પણ ઉલટી બિમારી વધતી ગઈ ત્યારે સગાંવહાલાંએએ તથા પડોસી-એએ તેને દવા કરવાને મુંબઈલઈ જવાની સલાહ આપી. હરિ-શંકરે પોતાના ભાઈને મુંબઈ કાગળ લખ્યા. પ્રમદા તો હરિશંકરનો કાગળ વાંચીને બહેબાકળી થઈ ગઈ. એતો દેખીતું જ હતું કે સાસુ-જીને મુંબઈ એકદમ તેડાવવાં જોઈએ, પણ સુરત જઈને તેડી કોણ લાવે? તે મુંબઈ આવે પછી દાકતરને કોણ બોલાવી લાવે, અને જોઈતું કરતું તથા એસડ વેસડ કોણ લાવે; આ બધા વિચાર કરીને તેના મનમાં ફિકર થઈ રહી. આખરે તેણે ગવરીશંકરના મિત્ર મુળશંકરને તેડાવવાનો વિચાર કીધો. આ જીવાન ઘણા સારા સ્વભાવનો હતો અને પ્રબોધચંદ્ર તેને ઘણું ચહાતો હતો અને તેની નિશાળની શી આપતો હતો એટલું જ નહિ, પણ ગવરીશંકરનો તે ખાસ મિત્ર હોવાથી તેને વારંવાર જમવાને ઘેર તેડતો હતો. આમ તેનું વારંવાર ઘેર આવવું થતું એટલે પ્રમદાને અને તેને પણ સાહેં એાળખાણ થયું હતું, અને પ્રમદા તેને પોતાના દીઆરજી તરફિ ગણતી હતી. મુળશંકર ખીજા જીવાનીઆ જ્યો સુધરેલા વિચારનો હતો એટલું જ નહિ પણ “બ્રહ્મ સમાજ” નો (આ સમાજમાં એક બીજી વર્ણના લોકોમાં સાથે ખાવાપીવાની છોત રાખવામાં આવતી નથી અને ઈશ્વર નિરાકાર છે એમ માનવામાં આવે છે તેનો) અનુયાયી હતો, છતાં પણ આવી જરૂરની વખતે પ્રમદાએ તેને તેડાવવાનો નિશ્ચય કીધો.

ખીજે દહાડે સવારના પહોરમાં પ્રમદાએ પોતાના જોડ હરિશંકરને વસંતબાને તેડી લાવવાનો જવાબ લખ્યો અને આકરને મુળશંકરને તેડવા મોકલ્યો. તેને સંદેશો મળ્યો કે તરત તે પોતાનું કામ પડતું મુકી ગીરગામ ગયો. પ્રમદાએ તેને કહ્યું, “હું તને મારો દીકરો ગણું છું, તેથી આ સંકટ સમે મેં તને મારી મદદે તેડ્યો છે. જો ઘરમાં પ્રબોધચંદ્ર અથવા ગવરીશંકર એમાંનું કોઈ હોત તો હું તને તરફી આપત નહિ.” મુળશંકરે જવાબ આપ્યો, “હું પણ તમને મારાં માટાં ભાભી સમાન ગણું છું. તમે આવી રીતે પારકા આદમી સાથે વાત કરતા હો તે કરતાં ગવરીશંકર સાથે વાત કરો છો તેમ કરશો તો મને ઠીક લાગશે. પ્રબોધચંદ્ર અથવા ગવરીશંકર એ બન્નેમાંનું અહીંયાં કોઈ નથી તેથી તમારે ચીંતા કરવી નહિ. હું હોંશીઆર દાકતરને અને જરૂર લાગશે તો દેશી વૈદને પણ તેડી લાવીશ અને દવાની સઘળી ગોઠવણ કરીશ. તમે એ બધી વાતથી નિશ્ચિત રહો.”

પ્રમદાના મનને ધીરજ મળી. આર પાંચ દહાડામાં, હરિશંકર તેની માને તેડીને આવી પહોંચ્યો. તેની બન્ને બહેન કમળાગવરી તથા મંગળાગવરી તથા ત્રીજાં અને ચોથાં ભાભી વેણીગવરી અને તુળજગવરી પણ સાથે આવ્યાં હતાં. નહિ આવવામાં માત્ર વસુદા ભાભી હતાં. આ ઉપરથી પ્રમદા સમજી ગઈ કે હરિશંકરની મુખ્ય રહેવાની મરજી નહોતી. તે તો માને મૂકવાનેજ આવ્યો હતો. પ્રમદાનું મન જરા દુભાયું પણ તે નહિ ગણકારતાં વસંતબાને શેરના પરથી ઉતારીને ઘેર તેડી લાવી. કમળાગવરી તથા મંગળાગવરી એ બન્ને નણંદોનો તેમજ વેણીભાભી અને તુળજભાભી એ બન્ને દેરાણીનો ધણો સત્કાર કીધો અને ખીજાં આરડામાં બેસાડ્યાં. ગવરીશંકરની બન્ને છોકરીઓને જરા હેતથી રમાડીને દાસીઓને સોંપી. લીલાને એકલાં રમવાની ટેવ પડી હતી. આ બધાં આવ્યાં કે તે જરા આશ્ચર્ય પામી કે આ કોણ હશે અને થોડી વાર તો શરમાઈ ગઈ; પણ છોકરાંઓ જરાવારમાં એક ખીજા સાથે હળી મળી જાય છે તેમ લીલા પણ હળી ગઈ. કમળા અને મંગળાના હાથમાંથી તે વેણી કાઢી અને તુળજ કાઢીની પાસે ગઈ, એમ બધાંની સાથે માયા બાંધીને છોકરાંઓ તરફ દોડી; તે બાંધે તુટું બોલતી બધાં છોકરાંઓને પોતાની બિલાડી અને લાકડાંનાં છોકરાં બતાવવાને ખીજાં આરડામાં તેડી ગઈ.

આગલા ઝ્મિરડામાં પુરૂષો બેઠા હતા. તેઓએ વૈદ્ય રાજને બોલાવવાનો નિશ્ચય કીધો તે પ્રમાણે મુળશંકર એક હોંશી આર વૈદ્યને તરત તેડી લાવ્યો. બે દહાડા થયા એટલે હરિશંકરે સુરત જવાની મરજી બતાવી; તેણે કહ્યું કે તે પોતાનાં કામકાજની વ્યવસ્થા કર્યા વિના આવ્યો હતો. પ્રમદા શું કરે? તેને તો કંઈ જવાબ આપવાનું હતું જ નહિ. હરિશંકર વસંતબાને પ્રમદા પાસે એકલાં મુકીને સુરત આજ્ઞા ગયો.

પ્રમદા અહોનીશ પોતાની સાસુ પાસે બેસી રહીને તેની આકરી કરતી, એ ખરી વાત; પણ ત્યાં બેઠાં બેઠાં ઘરમાં જે કંઈ ગોઠવણ કરવાની હોય તે કરવાને ચુકતી નહોતી. આટલા દહાડામાં, તેણે મુળશંકરની સલાહથી ઝાંઝામાં ઝાંઝા બસે રૂપિયા ખચ્યાં. ઘરમાં બિમાર આદમી અને વળી તેની સાથે ખીજાં બધાં આવેલાં એટલે કામ વધી પડ્યું. તેણે એક નવો આકર રાખ્યા; ગવરીશંકરની છોકરી-એને રમાડવાને એક દાસી રાખી; છોકરાંને સાંઈ બપોરે દુધ જોઈ એ તેનો બંદોબસ્ત કીધો, અને દરેક જણને સાંઈ નવાં કપડાં કરાવ્યાં. ટુંકાણમાં ઘરમાં કંઈ પણ વાતની અગવડ હતી નહિ અને કંઈ પણ ચીજ જોઈ એ તે નહિ મળે એમ પણ નહોતું.

સુરતથી જે બધાં આવ્યાં હતાં તે તો દરદીની નામનીજ આકરી કરતાં હતાં. તેઓ તો મુંબઈ પહેલીવાર આવ્યાં હતાં એટલે શહેર જોવા જવાને ઘણાં આતુર હતાં. જો કોઈ ટ્રેડી એ બારણે બુમ પાડતા સંભળાય તો મંગળા તરત બારણે દોડતી જાય અને તેને ઘરમાં બોલાવે. આજે જાતજાતની બંગડીઓ તો કાલે કાચનાં પ્યાલાં; એક દહાડો ખોટાં મોતીનો છોડો, તો વળી કોઈ દાહડો છોકરાંને સાંઈ કાચનાં રમકડાં, એમ દરરોજ કંઈનું કંઈ લેવાનું હોયજ. આમ ખરીદવાને પૈસા તો જોઈ એજ, અને પ્રમદા તેઓને જોઈતી ચીજો વેચાતી લેવાને કોઈકોઈ દહાડો કમળાને અને વેણીગવરીને પાંચ રૂપિયા આપે તો વળી કોઈ દહાડો મંગળાને અને તુળજગવરીને ત્રણ રૂપિયા આપે. આટલું આપ્યા છતાં પણ બારણે કોઈ “લુગડાં સંધાવવાં છે?” એમ બુમ પાડે તો તે બધાં એમ સમજે કે ખાવાનું વેચાવવા આવેલું છે અને તરત બારણે દોડી જાય.

એક દહાડો પ્રમદાએ પોતાની નણુંદો વિગેરેને શહેર જોવાને માકલ્યાં. મુળશંકર તે બધાંની સાથે ગયો. ગાડી ઉપર બેસતા પહેલાં તેણે

બારણાં બંધ ક્રીધાં અને પડદા જરા ઉઘાડા રાખવાનું કહ્યું—આટલું ક-
હીને તે હાંકનારની સાથે કોચ બાંક ઉપર ચઢી બેઠો. મુળશંકરે તે બધાંને
સલાહ આપી તે કંઇ તેઓ માને એવાં નહોતાં. તે બધાંઓએ
ગાડીના પડદા બંધ કરી દીધા એટલે રોહિર કેમ જોઇ શકે ? બેરાંઓને
તો રોહિર જોવાનું મન એટલે મુળશંકરના કહ્યા પ્રમાણે કદાચ ચાલે,
પણ છેાકરાંઓ માને એવાં નહોતાં. તેઓ વારંવાર પડદા ખેંચે અને
ઉઘાડે અને જો બેરાંઓ તેઓને અટકાવે તો રોડ.

તેઓ રોહિર જોવાને નીકળ્યાં, અને કેવું સુંદર રોહિર તેઓએ જોયું!
તેઓ બુલેધર આગળ પહોંચ્યા ત્યાં મહાદેવના દહેરામાં દરોન કરીને કા-
ળ બાદેવીને રસ્તે થઈ રાણીનો બાગ જોવા ચાલ્યાં. તેઓ માહો માહે વાત
કરતાં જતાં હતા કે આહા ! કેવું સુંદર રોહિર છે ! બન્ને બાજુએ ચચાર
પાંચ પાંચ માળની કેવી સારી સુંદર હવેલીઓ આવેલી છે. કેટલી
ગાડીઓ ! બંને ઘોડાની ગાડીનો તો પાર જ નહિ ! વળી ટ્રામવેની ગા-
ડીઓ પાંચ પાંચ મીનીટમાં એક પછી એક આવતી જાય છે. એક
એક ટ્રામવેમાં કેટલાં આદમી ! પચીસ પચીસ આદમીઓ એક ઘોડો
કેમ ખેંચતો હશે ! રસ્તામાં મુળશંકરે મામાદેવીનું તળાવ આવ્યું એટલે
ગાડી ઉભી રખાવી બૂમ પાડી કહ્યું “આ મામાદેવીનું તળાવ, બેરાંઓ
એ તળાવમાં નાહવા આવે છે.” તે બધાંઓએ મુળશંકરનું બોલવું
સાંભળ્યું નહિ, કારણ કે તેઓનું ધ્યાન તો બન્ને બાજુની દુકાનો તરફ
હતું. ડાબી બાજુએ જે એકાં હતાં તે તો તાંબા પીતળનાં વાસણની દુકા-
નો જોઇને અનન્ય થઈ ગયાં અને બોલ્યા, અરે ! વાસણના તે
ઢગલે ઢગલાજ ! આ સાંભળીને બીજી બાજુના બેસનારાંઓ
પણ તે બાજુએ જોવા લાગ્યાં. તેઓ વળી દુકાન ઉપર ગ્રાહકોની
ગરદી જોઇને તે વિષે બોલવા લાગ્યાં. રસ્તામાં બુલેધર મહાદેવમાં
દર્શણ કરીને મામાદેવી આગળથી પાયથોણી અને ત્યાંથી ભીંડી બ-
જારમાં થઇને ગ્રાંડ મેડિકલ કોલેજ અને બાટલીવાળાની ઓસ્પિટલ
આગળ આવી પહોંચ્યાં. મુળશંકરે ગાડી ઉભી રખાવી અને બધાંને
ઉતારીને મેડિકલ કોલેજનું મ્યુઝિયમ (સંગ્રહસ્થાન) બતાવ્યું તથા
હોસ્પિટલમાં ફેરવ્યાં. ત્યાંથી ગાડીમાં બેસાડીને ભાયખળાના સ્ટેશન
આગળથી રાણીના બાગ આગળ બારોબાર ગાડી હંકાવી. ત્યાંનું
સંગ્રહસ્થાન બતાવ્યું તથા તેની સામે આવેલી એલિફન્ટ કોલેજ બ-

તાવી અને જન જનનાં જનવરો બતાવ્યાં. રસ્તે આવતાં ટ્રામવે કંપનીના ઘોડાઓને બાંધવાના તબેલા બતાવ્યા અને ત્યાંથી ગાડી પ્રિન્સેસ ડાક (ગોદી) તરફ હંકાવી, ગોદીમાં ડ્રેસીને તેઓને વિલાયતની એક મોટી આગમોટ બતાવી. થોડી વારમાં પાછાં તેઓને ગાડીમાં એસાડી દીધાં અને કોટ તરફ ગાડી હંકાવી. ત્યાં એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ, ટંકશાળ, ટાઉનહોલ, એપોલો બદર, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું પુતળું, સાસુન મિકેનિકસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વોટસન હોટેલ, સર કાવસજી જહાંગીર કોન્વેન્શન હોલ, રાજબાઈ ટાવર, યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, સેક્રેટરિયેટ ઓફિસ, હાઇકોર્ટ, મહારાણીનું પુતળું, તાર ઓફિસ, પોસ્ટ ઓફિસ વિગરે સરકારી તેમજ ખીજાં ખાનગી મકાનો ગાડીમાં એકાં એકાં ઉપરથી મુજરાંકર બતાવતો ગયો. પછી બેરીબંદર આગળ ગેઠ/ટિ ચિ-એમ્પીટર તથા જી.આઈ. પી. રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન બતાવીને જફરસુલેમાનનું બેરો તથા છાંકરાંને સાફ નવુંજ બંધાયેલું દવાખાનું બતાવી, સર જમસેદજી જીભાઈની આઈસ સ્કુલ આગળથી કાફડે મારકીટ તરફ ચાલ્યાં. થોડો વખત મારકીટમાં ફર્યાં અને ત્યાંથી “રોડ ગોક-જદાસ તેજપાળ હોસ્પિટલ” આગળ થઈને “સેન્ટ ડેવિયર કોલેજ” તથા “એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કુલ” આગળથી બેરો તથા છાંકરાઓને સાફ નવી બંધાયેલી “કામા હોસ્પિટલ” જોવા ગયાં. આ બધું જોઈને બધાં છક થઈ ગયાં. રસ્તેજતાં મુજરાંકર ફલાણું આણું, ફલાણું જોવા લાયક છે એમ કહેતો જય પણ તેઓનું ધ્યાન નહિ હોય તેથી, અથવા ગાડીના અવાજથી સાંભળી શકતાં નહોતાં. વળી મુજરાંકર કોઈ વખતે કંઈ કહે તો તેઓએ અડધું પડધું સાંભળ્યું હોય એટલે હસવા લાયક સવાલ કરે. આથી પીછાંવાળી ટોપી પહેરેલા લશ્કરી અમલદારને દોડા એટલે ગાડીમાંથી “અરે બાપા, આ કઈ જનતનું પક્ષી છે? શું એનો ઘાટ!” એમ સવાલ કરવા લાગ્યાં. ગેઠ/ટિ ચિ-એમ્પીટર રસ્તામાં આવેલું ત્યારે મુજરાંકરે કહ્યું “આ નાટકશાળા અથવા જાદુગૃહ છે, આ ઘરમાં જાદુના બેલ થાય છે.” અંદરથી અડધું પડધું સાંભળેલું એટલે કોઈ બોલી ઉઠ્યું “ભાઈ જાદુ કોને બોલાવે છે?” “કામા હોસ્પિટલ” જોઈને તેઓ “મરીન બેટલિયન” આગળ થઈને દરિયા કિનારે ચોપાટી ગયાં. સાંજનો વખત એટલે અંગ્રેજોની પુજા ગાડી જતી આવતી માલમ પડતી હતી. રસ્તામાં ખુલ્લી ગાડી-

માં મડમો તથા અંગ્રેજોને સાથે ફરવા જતાં જોઈને માંહેમાંહે અનેક પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યાં. રસ્તામાં કોઈ અંગ્રેજ (ટોપીવાળા) ને ઉભેલો જોય તો તેઓના તો હાજનજ ગગડી જાય, અને કહે કે “આ તો સોજર હોયો જોઈએ;” આથી ગાડીમાં ગડબડ સડબડ થઈ રહે અને તે બાગુના પડદા ઉઘાડા હોય તે એકદમ દઢ દે. ચોપાઈ આગળ મુળરાંકરે ગાડી ઉભી રખાવી. તે નિચે ઉતર્યો અને કહ્યું “આ જગાએ જરા ગાડીમાંથી બહાર નીકળીને ફરો. અહીં આથી કોલાખા અને વાલકેશ્વરનાં નાકાં તથા કોલાખાની દીવાદાંડી દેખાય છે. તે બધાં ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને ‘ખોટો ફુટપાથ’ ને નાકે પથ્થરની એક ઉપર પાએક કલાક એકાં એકલે સમીસાંજ પડી અને પાછાં ગાડીમાં એકાં અને ત્યાંથી બહારોબાર ગાડી ધેર હંકાવી. આ પ્રમાણે આ મોજીલું ટોણું ખુસ થઈ ગયું અને ધેર આવ્યું ત્યારે પ્રમદાના આગળ જો જોયેલું તેની વાત કરવા લાગ્યાં.

પ્રમદાના તો અડધા કલાકમાં વાત સાંભળીને કાન ખેર મારી ગયા. દરેક જણુ રહેતે જો જોયેલું તેની વાત કરે. કોઈ પીછાંવાળા પક્ષી (લશ્કરી અમલદાર) ની વાત કરે, તો કોઈ ગંગાગવરીના જેવી છાકરી જોયેલી તેની વાત કરે પણ મુળરાંકરે જો ખંડ જોવા જેવું બતાવેલું તે તો લક્ષમાં લીધેલું નહિ એટલે તે વિષે તો કહી જ શું શકે? પ્રમદાએ બંને નાની છાકરીઓને બાળામાં લઈને રમાડી અને હેતથી નાના પ્રકારના પ્રમો કીધા પણ તેઓ શું જવાબ આપી શકે? તેઓને બોલવાનું ધણું મન થાય પણ એટલું બધું જોયલું કે તે સમજેલી શક્યાં નહિ. પેલી બધી શોખીન સ્ત્રીઓએ તો શહેર જોવામાં મત્રા મારી, પણ પ્રમદાને કંઈ રાત દિવસ નિરાંત વળે નહિ. તેની સાસુ તો મરવા પડી હતી; તેને ઓસડવેસડ કરવામાં અને પુષ્ટિકારક ખોરાક આપવામાં કંઈ બેદરકારી જોવામાં આવતી નહિ. મુંબઈના સૌથી પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત દાકતરોની તેને દવા થતી, પણ ઓસડથી કંઈ ફાયદો માલમ પડતો નહોતો. કેટલાએક રોગોમાં તો કંઈ આરામ અને ભય રાખવામાં આવે, પણ આ રોગમાં તો જો વધારે દહાડા કાઢે તે સીધા-વાનેજ. વસંતબાનો કંઈ પ્રમદાને માટે ઘણો સારો મત નહોતો, તેણે કંઈ પોતાની ખુશીથી મુંબઈ આવવાની હા કહી નહોતી, એવો આખરે આ બધાં તેની મરજી ઉપરાંત એને મુંબઈ લાગ્યાં હતાં. એક તો

વસંતબાનો મીઠાસ જરા વારમાં તપી જાય એવો હતો, તેમાં વળી એ માંદી પડી, એટલે પૂછવાનુંજ શું રહ્યું? તે તો ટ્રિકરમાં ગરક થઈ ગઈ. તેનો સ્વભાવ પહેલા કરતાં પણ વધારે ચીડીયો થઈ ગયો હતો. હ-મેશાં તે બધાને ધમકાવતી હતી, પણ તેનો ઘાટો એસી ગયો હતો, તેથી તેના મોઢા નજીક કાન ધરે નહિ ત્યાં સુધી તે શું કહેતી તે કોઈથી સંભળાતું નહોતું, અને જો એની મરજી મુજબ કામ નહિ થાય તો તે ગુસ્સે થાય, માથું ફુટે, અને “ભોગ કરમના” એમ બબડે. આ કારણે લીધે પ્રમદા શિવાય બધાં વસંતબાના ઉપર ખીજવાયલાં હતાં. કમળાગવરી તો કોઈ/કોઈવાર તેના મોં પર કહે કે “તું તો મરશે ત્યારે તારી ખટપટ એાછી થશે.” આમ કહીને તેને એકલી પડી રહેવા દે અને પોતે ત્યાંથી રસ્તા માપી જાય. ઘરમાં જે બધાં હતાં તેમાં પ્રમદા હમેશાં તેની સાસુની સેવા કરવામાં તત્પર રહેતી, તેથી સાસુ બોલે કે તેને કહેવાનું મનમાં હોય તે તે તરત સમજે અને તે પ્રમાણે વર્તે. સા-સુજી કોઈવાર વહાલથી કહે કે “પ્રમદા તું શાણા ગૃહસ્થની દીકરી છે અને તું મારે ઘર આવી એ માઈ મોટું નસીબ, નહિતો જો એ લોકોનાં હાથમાં મારી બરદાસ્ત લેવાનું કામ હોત તો હું ક્યારની પહોંચી ગઈ હોત.”

પ્રમદા દહોડા અને રાત પોતાની સાસુની આકરી હોંશી આરીથી કરતી હતી. એક આખું અઢવાડિયું વહી ગયું, દસ દહાડા થઈ ગયા, પણ પ્રબોધચંદ્ર તરફની કંઈ બબર મળી નહિ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

એ અરસામાં પ્રબોધ અને ગવરીશંકર એ બે ભાઈઓ અજમેર આવી પોહોંચ્યા. ત્યાં પોહોંચ્યા ત્યારે મધરાત થઈ ગઈ હતી. રાત ઘણી અંધારી હતી અને શેરાનથી જવાનું ઘણુંજ આધું હતું. મજ્જુ-રની સલાહ માનીને પાસે એક બંગાલી ગૃહસ્થ રહેતો હતો તેનાં બારણા ઠોક્યાં. ઘણી જુમે પાડી ત્યારે તેણે બારણું ઉઘાડ્યું, પણ તે લાલા કનૈયાલાલના ઘરની બાતમી આપી રાખ્યો નહિ. પ્રબોધચંદ્રે રાતની રાત તેને ત્યાં સુવા દેવાની વિનંતી કીધી પણ તેણે એાખી ના કહી.

આખરે મજ્જુરની સલાહ પ્રમાણે ધર્મશાળામાં ગમે તેમ તે રાત કાઢવાનો નિશ્ચય કીધો. આ મુલકમાં ધર્મશાળા અને ઉતારા ઘણી

જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. રાજ રજવાડાએ અથવા તાલેવંત ગૃહસ્થ આવા ઉતારા બંધાવે છે. તમે ત્યાં ઉતરો, રાંધો, ખાઓ અને એ ત્રણ પૈસા આપો તો ભાગો તુટો ખાટલો તથા ફાટી તુટી પથારી એક રાત સુઈ રહેવાને મળે. પણ સામાન તપાસવાની તમને થણી કાળજી રાખવી પડે છે.

પ્રમોદચંદ્ર મુસાફરીથી કંટાળી ગયો હતો, અને વળી એ ત્રણ દિવસ થયાં વખતસર ખાવાનું ડોકાણું પણ નહોતું. આવી મોડી રાતે રાંધવાનું પણ શ્રવે એમ નહોતું. બન્ને ભાઈએ એ બીજાનાં બોડે લઈ આરામ કરવા પડ્યા ને થાકને લીધે ભર જીંધ આવી ગઈ.

આવતાંવારનેજ રાવજીએ જરા ખાવાને કાલાવાલા કીધા પણ બન્ને ભાઈએએ માન્યું નહિ. બન્નેને તો જીંધ જલદી આવી ગઈ. રાવજીએ કંઈ વધારે સવાલ પુછ્યા નહિ. પ્રમોદચંદ્ર થાકેલો પડેલો હતો તેણે ખભેથી કાઢીને પોતાની નહાની કોથળી રાવજીને આપી જીંધી ગયો. બીચારા રાવજીની આંખ મીંચવાની પણ હિમ્મત ચાલી નહિ, કારણ કે તેના શેઠ બધું તેને સોંપીને સુતા હતા. પ્રમોદચંદ્રના શરીર ઉપરથી કપડાં અથવા મોઢા ઉપરથી એકવાનું ખસી જાય તો રાવજી ઠીક કરે.

રાવજીએ આમ રાત ગાળી. પ્રમોદચંદ્રને ખબર નહોતી કે રાવજી તેની માની માફક તેની સંભાળ લેતો હતો. બીજે દહાડે સવારના પોહોરમાં બન્ને ભાઈએ ઉઠ્યા, દાતણ પાણી કીધું અને સામાન સરંજામ બાંધવા લાગ્યા.

લાલા કનૈયાલાલને ત્યાં જવાનો હવે વખત થયો. ધર્મશાળાના રમેશજીને તેના ભાડાંના પૈસા આપવાના વિચારથી પ્રમોદચંદ્રે રાવજી પાસેથી આમડાની બેગ (કોથળી) લીધી; તેને ઊધાડીને જોઈ તો અંદર પૈસાની થેલી મળે નહિ! એવો સ્તબ્ધજ બની ગયો. પેહેલાં તો તેણે રાવજીની સામા જોયું, પછી પોતાના ગજવાં જોખ્યાં, અને લુગડાંની પેટી અને થેલા જોખ્યા, પણ પૈસાની થેલી કંઈ જડી નહિ. આખરે તેને યાદ આવ્યું કે રાતના ઉતારામાં આવ્યા પછી મજ્જુરોને આપવાને ત્યાં થેલી કાઢી હતી તે પાછી મુકવાની રહી ગયલી એમ તેને લાગ્યું.

રાવજીએ તે વખતે તે દીડી નહોતી. આખરે એમ નફી થયું કે એકાદ હેલકરીએ અથવા પોરટરે લઈ લીધેલી હોવી જોઈએ. ધર્મ-

તાળાના કોઈ આદમીએ તો લીધેલી નહિજ, કારણ કે રાવજી આખી રાત જગતો હતો. હેલકરી અથવા પોરટરનું નામ ઠામ કંઈ ખબર નહોતું. વળી તે લોકોને અંધારી રાતના એકવાર જોયલા તે દિવસે ઝાળખી કાઢવા એ પણ મુશ્કેલ. હવે કરવું શું? પાંચસે રૂપિયાની નોટો પણ એ થેલીમાં હતો. તે તો વાત ઘેર ગઈ પણ ધર્મશાળાના રખેવાળને બાકું કયાંથી આપવું? વધારે શોધતાં ગવરીશંકરની પાસેથી થોડાએક પૈસા નીકળ્યા તેમાંથી પેલા લોકોના હીસાબ ચુકવી આપ્યો, ત્યારે ત્યાંથી નીકળવા પામ્યા. લાલા કનેયાલાલનું ઠેકાણું તે લોકોને મળ્યું પણ તેને ઘેર આવ્યા ત્યારે ખબર થઈ કે જેની શોધમાં તેઓ ત્યાં ગયા હતા તે તો પોલીસની ખીકથી નાસી ગયો હતો. એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે તે લોકોને આવા દુઃખમાં જોઈને ઉતારો આપ્યો. બેઠાં બેઠાં પ્રત્યોધચંદ્રે પાંચસો રૂપિયાની ચોરી થઈ હતી તેના બધા હેવાલ કહ્યો અને જટારશંકરની તલાસ કરીધી. આ વખત રાવજી બીજાજ કામમાં ગુંથાયેલો હતો. તેણે પોતાના રોડને ઘણી આશ્રતમાં દીઠા અને જોઈ કે તેની પાસે ખર્ચને સાર કુટી બદામ નથી; વળી જેને શોધવા આવ્યો તે પણ મળ્યો નહિ; તેથી પ્રત્યોધ જેવો આખરદાર ગૃહસ્થ વગર ઝાળખીતા પારકા માણસ પાસે પૈસા ઉછીના લેવાને ઘણા સરમાશે એમ તેને લાગ્યું. આ ઉપરથી પ્રમદાની આપેલી એક સોનાની ગેણી જે તેની માળામાં બાંધી હતી તે તેણે વેચવાનું નક્કી કરીધું. તરતજ તે કંઈ કામનું બહાનું કાઢીને બહાર ગયા અને થોડીવારમાં તે ગેણી વેચીને તેના ચૈદ રૂપિયા લઈને પાછો ઘેર આવ્યો. ગવરીશંકર તો હજી નાદાન હતો, તેને દુનિયામાં આવા દુઃખનો કોઈ દાહડો અનુભવ મળ્યો નહોતો, અને તેનું મોઢું ઉતરી ગયું હતું. તે પોતાના બાઈએની અગણિત દુઃખની કીકરમાં ગરક થઈ ગયેલો બાજઠ ઉપર જોડો. રાવજીએ તેની પાસે આવીને ચૈદ રૂપિયા કયાંથી લાવ્યા તે વાત કહીને તેના હાથમાં રૂપિયા મુક્યા.

પ્રત્યોધચંદ્રે પેલા ગૃહસ્થને પોતાનું દુઃખ કહ્યું અને એમ આશા રાખી કે ખર્ચ જોગા પૈસા ધીરવાનું તે પોતાની મેળે કહેશે. પણ તેના ચેહેરા ઉપરથી તેની આવી દાનત જણાઈ નહિ, તેથી પ્રત્યોધની તેની પાસે માગવાની હિમ્મત ચાલી નહિ.

જટારશંકરની આખતમાં તો એને એટલીજ ખબર પડી કે મારામા-

રીના કામમાં એને કેદ કરવામાં આવેલા છે. જઠારાંકરે આવેા યુન્હો કાઢેા એ વિષે પ્રત્યોધને અતિશય લાગ્યું.

જઠારાંકરની આમતની તજવીજ કરવાની વાત તો જુદીજ હતી. હમણું પૈસા વગર અગાડી પગલું ભરાય એ તદ્દન અસંભવિત હતું. તેમ પ્રત્યોધ ઉઘીના પૈસા માગી રાખ્યા હતા નહિ. તે ગવરીરાંકરની પાસે આવ્યા કે ગવરીરાંકરે પેલા રૂપિયા તેના હાથમાં મુક્યા અને રાવ-જી એ કહેલી વાત કહી. પહેલાં તો પ્રત્યોધનો વિચાર રાવજીને કોઠી કરવાનો હતો પણ તેમ નહિ કરતાં તેની સામે આભારમય દુષ્ટિએ જોયું. આ પૈસા મળવાથી તેનું મન શાંત થયું.

પ્રત્યોધ જમ્યા પછી જઠારાંકરના કામની તજવીજ કરવાને નિકળ્યા. જઠારાંકર ઉપર જે યુન્હો મુક્યા હતા તે વિષેનાં કાગળીઆંએની ખરી નક્ક મેળવ્યા પછી સાંજના તે પાછા આવ્યા. વાત એમ બની હતી કે બહાર ગામના કોઈ પરદેશીના ઘર આગળ કેટલાએક બાહ્યણે એકઠા થઈને મોજમત્રા કરતા હતા. તે લોકો દારૂ પીને એટલું બધું હુલ્લડ કરતા કે તે ઘરના લોકોથી રહી શકાય નહિ. આ ઘરના લોકોએ પેલા છાકટા લોકોની ગાળો ઘણીવાર સહન કીધી હતી. આખરે એકવાર તે લોક મારામારી પર આવ્યા. પેલા છાકટાએ આનું વેર લેવાને તેના પંડોસીના ઘરમાં જોર જુલમથી દાખલ થયા અને ઘરઘણને માર્યો તો માર્યો પણ બેરાંએના એમરડાએમાં ધુસી ગયા. અને તે બીચારાની કેટલી એક જાણસો પણ તપડાવી ગયા. પેલાએ પ્રરિયાદ માંડી. તે કુટુંબનાં લોકો એક જાણનેજ એળખી શક્યાં, પણ ફરિયાદી કરનારે જઠારાંકરને હમેશા પેલા આદમીની સોખ-તમાં જોયેલો અને જ્યારે પેલા છાકટાએએ અપમાન આપેલું ત્યારે તે ટોળામાં પણ એ હેવો જોઈએ એમ લાગેલું તેથી જઠારાંકરને પણ તોહમતદારોમાં દાખલ કીધો. આ યુન્હાને માટે જઠારાંકરને કેદની તથા દંડની શિક્ષા થઈ હતી. દંડ નહિ ભરણો તેથી સજા વધારે થઈ. પ્રત્યોધને લાગ્યું કે જઠારાંકરને છુલા પુરાવા ઉપર સજા કીધી હતી. આ મારામારી વખતે તે ત્યાં હાજર હતા તેનો કંઈ ખુલ્લો પુરાવો નહોતો; ઉલટો એવો પુરાવો હતા કે, તે વખતે તે ઘેર હતા; પણ ચોરાયલી ચીજ માંની કંઈક વસ્તુ તેના સા-માનમાંથી નીકળી તેટલા શક્ય તેને સજા કરવામાં આવી હતી, અગ-

રળે તેના કબજામાં ચોરાયલી ચીજ શી રીતે આવી તે બાબતનો તેણે ખુલાસો કીધો હતો અને તે ખરો લાગતો હતો. તેણે સાક્ષી આપી હતી કે હુલ્લડ ખોરોમાંનો એક તેના ઘરમાં સંતાઈ ગયો હતો, અને તે ચોરેલી ચીજ ત્યાંજ રહેવા દઈને નાસી ગયો હતો.

આ બાબતનો પુરાવો મળ્યો હતો પણ ન્યાયાધિશે તે સાહેદીઓના બોલવાપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. પ્રયોધ્યંદ્રે અપીલ* કરવાનો એકદમ નિશ્ચય કીધો.

બીજે દહાડે સહવારમાં જેલર (તુરંગના ઉપરી)ની રજા લઈને પ્રયોધ જટારાંકરને મળ્યો. મોટા બાઈને જોઈનેજ જટારાંકરે પોતાનું માથું નીચું ધાલ્યું અને રડ્યો. પ્રયોધને કેટલું દુઃખ લાગ્યું તેનું મન જાણે.

જેલ (તુરંગ) માંથી જતી વખતે તે પ્રયોધે અલ્હાબાદ જઈને અપીલ કરવાનો નિશ્ચય કીધો હતો, પણ કેસ ચાલતાં કેટલા દહાડા થશે તે તે નક્કી કરી રાખ્યો નહિ. વળી પોતાનાં મુંબઈનાં કામ એટલા બધા દહાડા મુલતવી રાખાવી શકાય પણ નહિ. જો જરૂરીયાત જેટલાં નાણાંની ગોઠવણ કરી શકે તો બીજો વકીલ કરીને ગવર્નીરાંકરને તે કામ સોંપીને પોતે ઘેર જઈ શકે. પણ પૈસા લાવવા ક્યાંથી? ઘડીકમાં પ્રમદાને નાણું મોકલવાનું લખ્યું એમ વિચાર કરે, વળી પાછો એમ વિચાર લાવે કે એ ક્યાંથી લાવશે, ને કેમ મોકલશે? આખરે જયપુર શહેરમાં તેનો એક પૈસાદાર મિત્ર હતો તે યાદ આવ્યું, અને તેની પાસેથી રૂપિયા ઊઘીના લેવાનો ઠરાવ કીધો. આ બધી ગતિવળતર અને ધબરાટમાં તેને આટલા દહાડામાં પ્રમદા ઉપર કાપલી કાગળ લખવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો. હમણાં તેણે તેને સવિસ્તર પત્ર લખ્યો અને તેમાં જયપુર શહેરના પોતાના મિત્રનું ઠંકાણું લખ્યું કે જવાબ ત્યાં લખે. તેજ દહાડે મળસકામાં તે ગયો અને ત્યાં ગોઠવણ કરી અલ્હાબાદ ગયો. એટલામાં પ્રમદાનો જવાબ આવ્યો તે જયપુરમાં માર પાંચ દહાડા પડી રહ્યો, કારણ કે પ્રયોધનો મિત્ર બહાર ગામ ગયો હતો.

પ્રમદાનો કાગળ પ્રયોધને મળ્યો ત્યારે પોતાની માની માંદગીની ખબરથી તે વાકેફ થયો. આ વખતે એને એમ ખબર મળી હતી કે

* અપીલ—નીચલી ડાઈના દુકમથી અસંતોષ થવાથી ઉપલી ડાઈ આગળ નીચલી ડાઈના દરાવ સામે અરજી કરવી તે.

જટારાંકરનું કામ એત્રણ દિવસમાં નીકળશે, પણ તેટલા દહાડા રહેવાની તેની ધીરજ રહી નહિ તેથી મુકદ્દમા એ સારા વકીલને સોંપી ગવરીરાંકર અને રાવજીને ત્યાં રહેવા દહ પોતે મુંબઈ જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પ્રમદાની સાસુની ખીમારી ઘણીજ વધી હતી. પ્રમદા દરરોજ સુકાતીજ જતી હતી. તેનામાં પ્રત્યેક પાછા આવ્યા પછી જીવ આવ્યો. હવે તે ખમણા ઉલ્લાસથી સાસુની સેવા કરવા લાગી. પ્રત્યેક મુંબઈમાં નહોતો તેથી હરિરાંકર સુરત જઈને પોતાના કામકાજનો ખંદોખસ્ત કીધા પછી મુંબઈ પાછો આવ્યો હતો. દરદીની આશા નહિ હોવાથી દાકતરોએ જોવા આવવા બંધ કીધું.

પ્રમદાને, થોડીક મુદત વિત્યા બાદ ગીરગામના આડોસી પોડોસીએ તેમજ ખીજા ન્યાતીલાએ વસંતબાને ગોદાન વિગેરે કરાવવાની સલાહ આપી. મહાનંદપંડ્યા ઘણા માંદા હતા અને મરવાને થોડા દહાડા રહ્યા હતા ત્યારે તેણે સુરત જઈને સગાંવહાલાં અને નાતના લોકો સમક્ષ દેહ છોડવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. વસંતબાની મરજી વાલકેશ્વરમાં ગંગા આગળ દેહ મુકવાની હતી. આ સારૂ ગોઠવણ કરવામાં આવી. વાલકેશ્વર એની સાથે કોણે રહેવું, રાતના એને કોણે સાચવવી, એને સારૂ કોણે રાંધવું એ બધું વિચારવાનું હતું. પંડ્યાજી મરી ગયા ત્યારે દલગીરી ફેલાઈ હતી તેટલી હમણાં જણાતી નહોતી.

માટાં પુખ્ત ઉમરનાં એમ બોલે કે “પોડોસીના દહાડા પૂરા થયા. અરે! કેવી બાગ્યશાળી કે છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાંની વાડી મૂકીને મરે છે!” કમળાગવરી કોઈકોઈવાર પોતાની માના ઝમારડામાં જાય અને રેડે—કોઈવાર તેના મોં આગળ એસીને “મા, મા”! બૂમ પાડે. મા કંઈ બેભાન નહોતી પણ તેનામાં બોલવાની તાકાત નહોતી તેથી તેને મૂગા રહેવાનું ઇસારે સમજાવતી. આજે કમળાની સાથે એ વહુવારે પાણી રડ્યાં.

પ્રમદા બહુ ઉદાસ દેખાઈ. પ્રત્યેક પોતાની માની પાસે રાત દહાડો એસે. તેની મા કોઈકવાર ઘણેજ ધીરે અવાજે તેનું નામ દઈને બોલાવે, અને તેનો હાથ ઊંચકીને પોતાની છાતી ઉપર મુકે.

હરિશંકર તેની માની પાસે આવીને તેને નામ દહને બોલાવીને “મા, મા”! કરીને સ્વાધાર આંસુએ રડે. બધાંએ વસંતબાને વાલકેશ્વર લઈ જવાનો નિશ્ચય કરીયો. ત્યાંની એક ધરમશાળાની પ્રમદાએ રત્નચીઠ્ઠી મંગાવી. ત્યાં ખરોખર બંદોબસ્ત કરાવ્યા પછી સાસુજીને તેડી જવાનો વિચાર કરીયો. સાસુજીને સાહે એક મીઆનો મંગાવ્યો તે મીઆનામાં તેને સુવાડીને વાલકેશ્વર રવાને કરીયાં. બેરાંએને સાહે એક ભાડાનો શીગ્રામ મંગાવ્યો હતો. કમળા, મંગળા અને તુળજા-ગવરી રડતાં રડતાં ધરમાંથી બાહાર નીકળ્યાં. તે બધાંએને તેમાં બેસાડીને ગાડી હંકાવી. હરિશંકર, પ્રમોદચંદ્ર અને મુળશંકર પછાડીથી ચાલતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પ્રમદા તથા તેની દેરાણી વેણીગવરી છાક-રાંની જંગળને લીધે હાલ ધેરજ રહ્યાં; તેઓ પછીથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં. વાલકેશ્વરની ધરમશાળામાં એક સ્વચ્છ ચાર-ડામાં વસંતબાને સુવાડમાં હતાં અને વારાફરતી બધાં તેની પાસે બેસીને સંભાળ લેતાં હતાં. ધરડાનો મંદવાડ બહુ લાંબો હોય છે. ત્યાં તેની તખ્તીઅત જરા સુધરતી ગઈ પણ તેથી કંઈ તે સારી થશે એમ સમજવાનું નહોતું. તેની બિમારી એવી હતી કે તે ક્યારે મરશે તે કોઈથી કહી શકાયજ નહિ—આજે પણ મરે અને વખતે છ મહિના પણ કાઢે. છટ્ટે સાતમે દહાડે જટારાંકર અને ગવરીશંકર મુંબઈ આવ્યા. તેઓ ધેર ગયા ત્યારે ધરમાંથી ચાકરે સઘળી હકી-કત કહી કે લાગલા વાલકેશ્વર ગયા. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે વસં-તબાને પુણ્ય કરાવીને નવડાવીને બોંય નાખવાની તયારી થઈ રહી હતી. “શ્રી રામ ! શ્રી રામ !” નો અવાજ સાંભળીને બન્ને જણના ઠાંટીયા ભાંગી ગયા. બન્નેજણે ત્યાં જઈને વાંકા વળીને “મા ! મા !” બ્રુમ પાડી પણ માએ આંખ બંધ કરી હતી તે ઉઘાડી નહિ. હરિશંકર બોલ્યો “જી બા, જટારાંકર અને ગવરીશંકર આવ્યા છે;” પણ તે તો બેભાન થઈને પડી હતી તે શું થાય છે, અને શું નહિ તેનું તેને ભાનજ શાનું હોય ! ધીરે ધીરે આસ ચાલતો બંધ થયો, હાથ પગ થંડાગાર થઈ ગયા અને જોતાં જોતાંમાં તેણે ડોળા જોયે ચઢાવી દીધા અને પ્રાણ મુક્યો. નાત જાતના રિવાજ પ્રમાણે તેને અબોટ કરીને બોંય નાખી. ધરમાં રડારોળ થઈ રહી. કમળા છુટે ચોટલે, “મા, તું મને કોની પાસે મુકી જાય છે” એમ ઘાંટા પાડવા લાગી. મંગળા

અને તેની ભાભાઈએ રડવા બેઠી. જટારાંકર તો આજે દલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો, કારણ કે તે માની સાથે અણબનાવ કરીને ધર-માંથી જતો રહ્યો હતો. હવે તેણે કોને શરણે જવું? તેણે કોની પાસે માફ માગવી? તેણે પોતાની દુર્દશા અને કેદખાનાનું કોના આગળ વર્ણન કરવું? ના, એની માર્યે એના સામું એક પણ વાર જોવું નહિ. એક પણ શબ્દ બોલી નહિ તે તો તેને મુકીને હમેરાને માટે ગઈ.

અરે, ખિચારા કમનસીબ જટારાંકરને આ દુનિયા ઉપર કોઈનો આસરો રહ્યો નહિ. તે વ્યર્થ કરગરવા લાગ્યો. “તું જતા પહેલા એક બોલ તો બોલ, મા, તું મરતા પહેલાં તારા દુષ્ટ દેહાકરને ક્ષમા કર, ક્ષમા કર.” થોડીવારમાં ડાધુએ અને સગાં વહાલાં એકઠાં થયાં. સ્ત્રીએ રડવા કૂટવામાં શુભાઈ. ડાધુએએ ઠાઠડી તેઆર કરી અને મરનાતમાં મુડદાને બાળી આપ્યા. તેએએ થોડીવાર થાક પાધો અને પોતપોતાને ઘેર વિદાય થયા. હરિશંકરે કમળા વિગેરેને યુક્તિથી સમજાવીને અને વખત બેવખત ધમકી આપીને રડતાં રાખ્યાં. બેરાંએને ભાડાંની ગાડી કરીને ચાકરની સાથે ગીરગામ વિદાય કીધાં અને વાલકેશ્વરમાં મરનાર પાછળ જે ક્રિયા કરવાની હતી તે કરી રહ્યા પછી બધા ભાઈએ પણ ઘેર આપ્યા.

પછીથી બધાંએ એકઠાં મળીને મરનારની પાછળ આદ્ય વિગેરે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કીધો.

બે દહાડા પછી હરિશંકર અને ગવરીશંકર, કમળા વિગેરેને તેડીને સુરત પાછા ગયા. આદ્યની ક્રિયા કરવામાં જે સરસામાન જોઈએ તે લેવાને પ્રબોધ અને જટારાંકર મુંબઈ રહ્યા. પ્રમદા પોતાના પતિની સાથે સુરત જવાને હાલ મુંબઈ જ રહી એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. મંગળા પણ પોતાની પ્રમદા ભાભી પાસે રહી, કારણ કે તેનો વિચાર પ્રમદા સાથે જવાનો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રબોધની માની વરસી વાળ્યાને ઘણા દહાડા થઈ ગયા. મંગળા પ્રમદાની સાથે રહેવાને મુંબઈ આવી. કમનસીબ ખિચારી મંગળા, તેની માના મરી ગયા પછી થોડા દહાડામાં વિધવા થઈ, ત્યારથી તે

સાસરે જતી નહોતી પણ પોતાને પિયેરજ રહેતી હતી. કુટુંબના ખીજાં બધાં સુરતજ રહેતાં હતાં. જટારાંકર પણ સુધર્યાં તેથી તે પોતાના બાઈ હરિશંકરની સાથે એકજ ઘરમાં રહેતો હતો. વળી પાછા પ્રભાધચંદ્રના દહાડા પહેલાંની માફક સુખમાં જતા હતા. તે પોતાની બહેન મંગળાને શિખવવાને કાળજી રાખતો હતો. મંગળાને યુજ-રાતી તેમજ અંગ્રેજીનું ધણું સાફ જ્ઞાન હતું અને કેટલી એક મિશનરી સ્ત્રીઓની પાસેથી હારમાનિયમ તથા પાયાનો વગાડતાં પણ શીખી હતી.

લીલા ચાર વર્ષની થઈ. જન્મરો ઓળંગતી વખત અથવા તો કોચપરથી ઉતરતી વખત પહેલાં તેને ઝાલવી પડતી હતી તેમ હવે કરવું પડતું નહોતું. તે એકલી અંદરના અને બહારના ઓરડામાં ફરતી હતી તથા પોડાસીને ઘેર પણ એકલી જતી હતી.

પ્રભાધચંદ્રનો દહોડો પાછો ચઢતો આવ્યો અને એને ઘેર બધી વાતનું સુખ હતું; વળી પોતાની આવકમાં પણ વધારો થવાથી તેણે પોતાને ઘેર એક ગાડી રાખી હતી.

પોતાની બહેન મંગળા રોડેલી તે શિવાયનું ખીજું કંઈ પણ દુઃખ પ્રભાધને હતું નહિ. તે અને પ્રમદા બન્નારે એકલાં હોય ત્યારે ધણું ખર્ચ આ વાત કરે. તે બન્નેનો વિચાર વખત આવે ત્યારે મંગળાના મુજરાંકર સાથે પુનર્લગ્ન કરાવવાનો હતો. મુજરાંકર કંઈ કોઈને અજાણ્યો નહોતો; મંગળાને પહેલાંનું તેની સાથે ઓળખાણ હતું. તે ઉપરથી તે બન્નારે ઘેર આવતો હતો ત્યારે એક ખીજાં કેવી રીતે વર્તતાં હતાં તે પ્રમદા જોતી હતી. મુજરાંકરને મંગળા ઉપર ધણું હેત હતું એમાં તેને શક લાગ્યો નહિ. પણ મંગળાની વૃત્તિ તેના ઉપર એટલી બધી ખુલ્લી માલમ પડતી નહોતી. પ્રમદા મંગળાના આગળ લગ્નની વાત કાઢે કે તે બેચેનીથી પોતાનું માથું નિચું ધાલે. આથી તેના મનની એકદમ પરીક્ષા થતી નહોતી.

આ બાબત આમ ગોઠાણમાં હતી એવામાં એક મોટી આફત આવી પડી. પ્રમદાને દહોડે જીંધવાની ટેવ નહોતી, પણ એક દહોડો કમ-નસીબે, જમ્યા પછી સુતી સુતી વાંચતી હતી એટલામાં જીંધ આવી ગઈ. ચાકરડીઓ લીલાને પોતાની રોઠાણી પાસે મુકીને, નહાવા ધોવા ગઈ હતી. લીલા પોતાનાં નાનાં રાંધવાનાં રમકડાંવતી ઓરડાના એક ખુણામાં રમતી હતી. પ્રમદાની આંખ મળી ગયાને અડધો કલાક

તો થયો નહિ એટલામાં જગી. ઊઘમાંથી ચમકી ઉઠીને આજુબાજુ જોયું તો લીલા તે એમરડામાં મળે નહિ. તેણે “લીલા, લીલા !”. જુમ પાડી પણ લીલાએ તે જુમ સાંભળ્યો નહિ. પ્રમદા એમરડામાંથી બહાર આવી અને દાસીએને પુછ્યું, “લીલા ક્યાં છે ?” તેએએ જવાબ દીધો કે, “એમરડામાં.” તે આજુ ઘર શોધી વળી, પણ કંઈ લીલા જો નહિ; ત્યારે લીલા રાવજી પાસે હોય તો તે તજવીજ કરવાને તેએને હુકુમ કરી, પણ તજવીજ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે તેની પાસે પણ નહોતી. પછી તો બધે રડારોળ થઈ રહી. દાસીએ જમતી જમતી ઉઠી, રાવજી જમવાનું પડતું રહેવા દઈને દોડ્યો. બધી બાજુએ લોકો દોડી આવ્યા. ઓડાસી પોડાસીએનું ટોણું પણ એકઠું થયું, અને શોધારોધ થઈ રહી, પણ લીલાને પતો મળ્યા નહિ. પાછી તેના મનમાં ચટપટી થઈ તેથી દરેક એમરડામાં ફરી વળી.

આ દરમિયાનમાં લીલાની બિલાડી જે ઘણીજ ઉદાસ દેખાતી હતી તે બારી આગળ દોડતી અને પાછી એમરડામાં આવતી હાંફળી ફાંફળી થઈ ગયલી માલમ પડી. પ્રમદા બારી આગળ ગઈ તો તે બારી ઉઘાડી રહી ગઈ હતી એમ તેને માલમ પડ્યું. આટલાથીજ તેને તો ફાળ પડી. બારી આગળ ઠાંકું હતું તેમાં લીલા પડેલી એમ તેને લાગ્યું. પેલી બિલાડી દયામણુ અહેરાથી “મીઆજી” કરતી તે ઠાંકાની આજુબાજુ ફેરા ફરવા લાગી. શું કરવું તેની પ્રમદાને સુઝ પડી નહિ. કોઈ પણ દાસીને જુડકી મારતાં આવડતું નહોતું. ઘરમાં કોઈ પુરૂષ મળે નહિ, અને રાવજી તો મોહોલામાં લીલાને શોધવા ગયો હતા.

પ્રમદા અને ખીજી સ્ત્રીએને રડતી સાંભળી પોડાશીના વકીલની મા અને વહુ દોડી આવ્યાં, અને બધાં વિલાપ કરતાં હતાં તેની સાથે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. રાવજી તરતજ આવ્યો, તે બોલ્યો નહિ. કંઈ સવાલ પુછ્યા નહિ, દલગીરીના ચિન્હ બતાવ્યાં નહિ, પણ તેણે ઠાંકામાં એકદમ બુસકો માર્યો અને જુડકીએ મારીને લીલાનું મુઠું શોધી કાઢ્યું. આખરે ઘણીજ મહેનતે પોતાના ખભા ઉપર લીલાનું મુઠું નાખીને બહાર આવ્યા.

અરે ! અરે ! લીલા જે ખભા ઉપર બેસી ફરતી અને હસ્તે અહેરે બધાનું ચિત્ત હરતી અને મંદ હાસ્ય કરતાં પોતાના નવા દાંત બતાવતી

તે લીલા તેજ ખભા ઉપર હાલ બેઠી હતી પણ પેહેલાનું તેનું હસવું ઘી-
ઠામાં આવતું નહોતું. મુડદું જોતાં વારને પ્રથમ તો ખુશીના પોકાર
થયા, પણ તે તરત ઊડી દલગીરીમાં બદલાઈ ગયા હતા.

પ્રમદા પોતાના ખોળામાં પોતાની છોકરીનું મુડદું નાખીને “લીલા
લીલા” કરતી બેઠી. તેના કોમળ હાથ આમ તેમ હલાવે, અથવા તો
પોતાનો હાથ તેના નસકોરા ઉપર અથવા ગળા ઉપર મુકે. લીલામાં કંઈ
જીવ નહોતો, પછી પ્રમદા રડવા લાગી. એક કહે “કોઈને પ્રત્યોધચંદ્રને
તેડવા મોકલો,” બીજા કહે, “દાકતરને તેડાવો.” એટલામાં પ્રત્યો-
ધચંદ્ર ઘેર આવ્યો. રાવજી લીલાને લઈને પ્રત્યોધની પાસે ગયા.

પ્રત્યોધ ઘરમાં આવ્યો કે પુષ્કળ રડારોળ થઈ રહી. પ્રમદા તો તેની
સામેજ જોઈ શકે નહિ, તેના બીચારી પોકે પોક મુકીને રડયા કરે.
પ્રત્યોધચંદ્ર તો લીજળીના ચમકારની માફક ચમકી જ ગયા; નહિ તે
ખસી શકે કે નહિ તે બોલી શકે, પણ લાકડાંજેવો સ્તબ્ધ થઈ ગયા.
આખરે તે ધીરે ધીરે અંદર ગયા. અને પથારી ઉપર પડ્યો.

પ્રત્યોધના પોડોસી પ્રભારાંકર વકીલની માએ લીલાને પોતાના
હાથમાં લીધી અને પ્રમદાને બીજા એકરડામાં મોકલી. પણ તે ત્યાંકેમ
બેસી શકે? તે પાછી આવી, એટલામાં એક દાકતર આવ્યો. તેણે
ઉપાયો કીધો પણ લીલાએ તો ક્યારનો પ્રાણ ત્યાગ કીધેલો એટલે
સત્રગું શેગટ. લીલાની જીંદગીજ ટુંકી તે ક્યાંથી લંબાવી શકાય? હવે
તે કોઈ દહોડા પાછી આનંદમાં હસતી “મા મા” કરીને જીમ
પોડે એ આશાજ શી? આડે દહોડે, તેના બાપ કોઈથી ઘેર આવે કે
તે તેની સાથે આમ તેમ કરે અને કાલું કાલું બોલે; આજે તે બધા
વિનાદ કેમ કરે? આડે દહોડે કોઈ રાવજીને રમતમાં મારે તો પોતે
તરત રડે; પણ આજે રાવજીની આંખમાંથી આંસુની રેલ વહેતી
હતી પણ તેણે તેને ઘીલાસો આવ્યો નહિ.

આખરે, લોકોએ પ્રમદાના ખોળામાંથી મુડદું ઝુટવી લીધું તે ઘરમાં
ગઈ અને જમીન ઉપર પડી. મંગળાની માફક તે ગાંડી થઈ ગઈ
નહિ અથવા તો ચાકરોની માફક માથાં કુટયાં નહિ પણ તે એક એક-
રડામાં બેસીને પુષ્કળ રડી.

વાંચનારી બહેનો! પ્રમદાના મનમાં અંદરથી કેટલો બળાષો થતો

હતો તે તો તમે તમારી મેળે સમજી શકશો. પડોસીના વકીલની મા અને વહુ આ દુઃખી કુટુંબને દીલાસો આપવાને હજી અહીં આ બેઠાં હતાં. એવું કોઈ નહોતું કે જેણે આ દુઃખમાં ભાગ લીધો નહિ હોય. પેલી ખીચારી બિલાડી ‘મીઆંઉ, મીઆંઉ’ કરતી એક એરડામાંથી ખીજ એરડામાં ફર્યા કરતી હતી. ફરી લીલા તેને કોઠી કરવાની નહોતી. ખીચારી બિલાડીનું રૂદન જે સાંભળે તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે એવું લાગતું હતું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મનુષ્યને ગમે તેવી ભારે દલગીરી લાગી હોય તો તે હમેશાં તેવીજ કાયમ રહેતી નથી. લીલાના મોતથી પ્રમદા અને પ્રમોધ બંનેને કારી ધા તો લાગ્યો હતો પણ વખત જવાથી દલગીરી એાછી થઈ હતી, છતાં લીલાવતીનાં મોત પછી પ્રમોધનું મન કેટલેક દરજ્જે અવ્યવસ્થિત થયું હતું. ત્યારથી એના ઘરમાં સાંજના વાણંતનો અવાજ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. તેને ઘેર કોઈ શિખવાને જતું નહોતું કે સાંજના કોઈ હવા ખાવા બહાર નીકળતું નહોતું. કોઈ કોઈના ઘરનું આમંત્રણ પણ સ્વિકારતું નહોતું.

પ્રમદાએ લીલાના બધાં રમકડાં, ઢીંગલા ઢીંગલીઓ, લાકડાંની ગાડીઓ, રાંધવાનાં વાસણો અને નાનાં રમકડાંનાં બધાં કપડાં સામવીને ઉંચાં મુક્યાં. તે કોઈને તે રમકડાંને અડકવા દેતી નહિ, પણ કોઈ કોઈ દહોડો તે રમકડાં જે એરડામાં મુક્યાં હતાં તે એરડામાં જાય અને તે તરફ નજર ગયાથી પડીને રડે. પ્રમોધચંદ્રના અંતઃકરણમાં કારી ધા લાગ્યો હતો એ ખરું, પણ તેનું મન હમેશાં પ્રમદાને શાંત કરવાનું હતું. તેનો વિચાર પ્રમદાને જૂદે જૂદે ગામ હવાફેર કરવા લઈ જવાનો હતો પણ પ્રમદાને કહિં જવું ગમે નહિ.

આ કારી ધા લાગ્યા છતાં ઘરમાં ધીરે ધીરે અસહનો દેખાવ દીઠામાં આવવા લાગ્યો, લોકો આવજા કરવા લાગ્યા અને પહેલાંની માફક કામકાજ ચાલવા લાગ્યું. ગવરીરાંકર અને મુજરાંકરને પહેલાં કરતાં પણ ધાડી દોસ્તી બંધાઈ. તે બંનેની મરજી જૂદી જૂદી યુક્તિયો કરીને પ્રમદાને ખુશ કરવાની હતી. કુટુંબમાં આ દલગીરી હોવા છતાં મુ-

જરાંકર ઉપર મંગળાનો ખ્યાર વધતો ગયો. તે તેના અગણિત ગુણોની હમેશાં વધારે કદર પીછાનતી ગઈ. આ કારણથી પ્રબોધ, પ્રમદા અને ગવરીરાંકર એ બધાં ધણા ખુશી થયાં અને મંગળાને તેની સાથે ફરી પરણાવવાનો વિચાર કીધો.

કેટલાક મહિના પછી પ્રમદાને ગર્ભ રહ્યો અને તેને એક પુત્રનો પ્રસવ થયો. પણ આ પ્રસંગે તે કંટાઈ બહુ. પ્રમદાની દલગીરીમાં જે બધા દાસ દાસીઓ અને ઝાળખીતાઓ તથા કુટુંબના શુભ દરજ્જાનારાઓએ ભાગ લીધો હતો તે બધાં અત્યંત ખુશ થયાં. ત્રણ દહાડા સુધી તો વાજાંત્રી અને ખુશીના પોકારથી આડોસીપોડોસીઓના કાન કુટી ગયા.

પણ અરે ! આ ખુશાલી ધણો વખત રહેવાની નહોતી. એ ત્રણ દહાડામાં આ નવાં જન્મેલાં બચ્ચાંની તખ્તીઅત બગડી અને એક અઠવાડિયામાં તો આ નાનું કુલ કરમાઈ ગયું.

પ્રમદાને તો પુત્રનો પ્રસવ થતી વખતે કંટાળામય પડયું તે પહેલાંની જ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી અને એવી સ્થિતિમાં હતી કે આ બાળક મરીગયાની તેને જાણે કંઈ ખબર જ નહિ. તેમ પ્રબોધ પણ પ્રમદાની ખીમારીની ચિંતામાં એટલો બધો ગરક થઈ ગયો હતો કે તેને આ દુઃખ ઝાઝું લાગ્યું નહિ.

પ્રમદાની તખ્તીઅત દહોડે દહોડે વધારે બગડતી ગઈ અને તેને સુવાવડના ઝોરડામાંથી સુવાના ઝોરડામાં લાવ્યા. પ્રમદા જેણે પોતાના પતિ પ્રબોધને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કીધું હતું, જેણે પોતાના પતિ પ્રબોધનો સંધળો બોળે પોતાને માથે લઈને ફાંટાવટાં કપડાં પહેયાં હતાં અને જેના શરીરમાં માત્ર હાડકા જ રહ્યા હતાં, તે જ પ્રમદા હમણા ભારે મંદવાડમાં સપડાઈ ગઈ હતી. એક હુશિયાર દેશી વૈદ્ય તથા અંગ્રેજી દાકતર બન્ને જણા સાથે તેની દવા કરતા હતા. હમેશા તે લોકોની તરફ દવા વિગેરેનો ખર્ચ આળીસ પચાસ રૂપિયા થતો હતો. આ ઉપરાંત, થોડા દહાડા થયાં તો પ્રબોધને કોઠેમાં જવાનું પણ બંધ કરવું પડ્યું હતું. પ્રમદા પોતે દુઃખી છતાં પણ હમેશાં તેને કોઠેને કામે જવાની આજીજી કરતી હતી, પણ પ્રબોધનાં પગલાં ઉપડતાં નહોતાં-તે કેમ જઈ શકે ?

પ્રમદાનો મંદવાડ સાંભળીને ગવરીરાંકર પ્રબોધબાધને ઘેર રહેવા આવ્યો હતો. ગવરીરાંકર, મંગળા, મુળરાંકર અને પ્રબોધચંદ્ર એ બધાં પ્રમદાના ખીઠાનાની પાસે વારા ફરતી બેસીને તેની બરદાસ્ત કરતાં હતાં.

અરે! જે અરેઅરે સાહે આદમી હોય તેનો સ્વભાવ અને વૃત્તિ ખીજ બધાં કરતાં જુદીજ હોય છે. પ્રમદાનું દુઃખ એવું સખ્ત હતું કે ખીજકુલ સહન થઈ શકે નહિ; કોઈ કોઈ વખત અત્યંત દર્દના દુઃખથી તે બેભાન થઈ જતી, પણ વખત એ વખત ધરની દેખરેખ રાખવા ચુકતી નહિ. ઘડીમાં પ્રબોધચંદ્રને જમવા જવાના કાલાવાલા કરે, વળી ઘડીમાં ગવરીરાંકર અને મુળરાંકરને જરા ઉંઘવાને આજીજી કરે અને દાસીઓની પણ સંભાળ રાખે.

પ્રમદાની ખીમારીમાં તેની બરદાસ્ત કરવાને શું આદમીની ખોટ હતી? ઘરમાં કોઈ એવું નહોતું કે જે તેને ચલાતું ન હોય અથવા તો જે તેના હેસાનમાં નહિ હોય. પેડાસના વકીલની મા અને વડુ ઉતાવળથી એ કોળીઆ ખાવાની ખાતર પોતાને ઘેર જતાં. પ્રમદાનાં બધાં દુઃખમાં તેના ચહેરાની ખુબસુરતી ઓછી થઈ નહોતી. તેના જેટલી બીરજ કોઈનામાં દીઠામાં આવતી નહોતી. તેના દુઃખમાં પણ તે પેલા વકીલની વડુને કેવા આનંદી રાખે. કહેતી હતી! તે વકીલની માને કેવો આદરસત્કાર આપતી હતી! દાસીઓ દલગીરીને લીધે પોતાનું કામ બરાબર કરી શકતી નહોતી, આકરનકરે શેઠાણી પાસે જઈ શકતા નહોતા અને તે બધા બારણા આગળ અથવા બારી આગળ ઉભા રહેતા હતા અને તેઓની આંખમાંથી દડ દડ આંસુની ધારા વહેતી. પ્રમદાની નજર જે કોઈના ઉપર પડતી તેને તે નરમાસથી એ બોલ કહેતી અને રડવાની મના કરતી.

પેલો ભલો રાવજી, શું આવે વખતે શાંત હતો? દવા અથવા બરફ લાવવામાં, દાક્તરને તેડવા જવામાં, અથવા તો પોતાની શેઠાણીને માટે પાષણકારક જે કંઈ જોઈએ તે લાવવામાં ખાવાનું અને ઉંઘવાનું એ બન્ને તેણે છોડી દીધાં હતાં. તેની શેઠાણી જે ઓરડામાં સુતી હતી તે ઓરડામાં જવાની તેની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. લીલાવતીના મરણ પછી દહોડે દહોડે તે ગળતો જતો હતો અને હાલ તે ઘણું લેવાઈ ગયો હતો. અને તે પોતાના ગળામાં ગેણીનો હાર પણ પહેરતો નહોતો.

લીલાવતીની સાથે જે ખીજાનાં ઉપર તે સુતો હતો તે પર તે તેના મરી ગયા પછી સુતો નહોતો. તે પોતાને માટે બેફિકર થઈ ગયો હતો. તેનામાં શેઠાણી પાસે જવાની હિમ્મત નહોતી; પણ પ્રમદા શેઠાણી થોડીવાર એકલી હોય કે તેને બોલાવે અને તેણે ખાધું કે નહિ અને આગલી રાતના જીંધ્યો હતો કે નહિ એવાં અનેક પ્રશ્નો તેને પુછે. રાવજી પોતાનાં આંસુ અટકાવી શકે નહિ.

આમ છ સાત મહિના માંદગી બોગવ્યા પછી પરમેશ્વર કૃપાથી પ્રમદા સારી થઈ. પણ આટલા મહિનામાં પ્રબોધચંદ્રના મન પર સપ્ત અસર થઈ અને તેના વૈભવને બહુ ઘીંટો લાગ્યો હતો. તેણે એકઠું કીધેલું નાણું લગભગ બધું ખર્ચાઈ ગયું, તેનું કામકાજ ઘણુંજ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું અને અસીસો ગુમાવ્યા. પણ પ્રમદા મંદવાડથી બચી એ તેણે મોઠામાં મોટો લાભ માની લીધો અને થયેલું નુકશાન તુચ્છ ગણ્યું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દાક્ષિણ્ય પ્રમદાને સારૂ હવાફેરની બલામણુ કીધી. પોતાને વાસ્તે હજી વધારે ખર્ચ થાય એ પ્રમદાને ગમતું નહોતું, પણ શું પ્રબોધચંદ્ર તેનું સાંભળે એવો હતો ? તેને પોતાના શરીર પરનું છેલ્લું કપડું પ્રમદાની ખાતર વેચવું પડે તોપણ તે આચ્છા ખાય એવો નહોતો. આથી પ્રમદાની હરકતોને નહિ ગણકારીને હવાફેર જવાની તેણે તૈયારી કીધી. બે હજાર રૂપિયાની સરકારી લોનો જે હજી એકમાં અનામત હતી તે તેણે વેચી નાખી; મુંબઈમાં ધરનું બાકું ઉતારી નાખ્યું, અને પોતાનો સામાન એક મિત્રને વાપરવા આપ્યો.

આજે તે બધાં વસઈ તરફ અગાસી ગામ હવાફેર જવાને નીકળ્યાં. બે દહાડા બપોર, પ્રમદાના માખાપ તેને ઘેર તેને જોવા આવ્યાં હતાં તે તેની રજા લઈને પાછાં ગયાં. બહાર ગામ જનારાઓ મળસકામાં નીકળવાના હતા. ઘણાખરો સામાન માલની ગાડીમાં રવાને કરી દીધો હતો અને બાકીનો સામાન બંધાતો હતો. ગવરીશંકર અને મુળશંકર બન્નેમાં સોદોસલુક લેવા નીકળ્યા હતા. હવાફેર જતા

પહેલાં મંગળા અને મુળશંકરનાં લગ્ન કરવાની પ્રમદાએ કેટલીકવાર મ-
રજી બતાવી હતી અને પ્રભોધે આ વાતની હા કહી હતી; પણ મંગળાને
એ વાત એટલી તો નાપસંદ પડી કે તે પડતી મુકવી પડી હતી.
આજે મંગળા મુળશંકરથી છુટી પડવાની હતી કારણ કે હવે તે બન્નેનું
રોજ મળવું થવું મુશ્કેલ હતું.

દાસીએ પ્રમદાની સાથે જવાને આતુર હતી તેમજ તે પણ તેનાથી
છુટી પડવાને ઇચ્છતી નહોતી, પણ હલાજ શો? હાલની સ્થિતિ જોતાં
આટલા બધા ચાકરનો ખર્ચ યોગ્ય લાગ્યો નહિ. તે બધાએ એકલા
રાવજીને અને એક દાસીને તેડી જવાનો નિશ્ચય કીધો. જમ્યા પછી
પ્રભોધ હાઇકોર્ટ ગયો અને પોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કીધો. દર
મહિને પોતાને ખર્ચી મોકલવાનું કામ પોતાના એક મિત્રને સોંપ્યું.
પ્રમદાએ ઘરમાંથી ઘણી ચીજો વહેંચી દીધી; પોતાની પોડાસણ પેલા
વકીલની માને સ્નેહપાત્ર આરસપાહાણની રકાખીએ આપી, એક
દાસીને નીસા આપી, ખીજીને સુડી આપી, ત્રીજીને એક કામળી
આપી, એ પ્રમાણે તેણે ઘણી ચીજો વહેંચી દીધી કે આસપાસના
ગરીબ કુટુંબોને કંઈ નહિ તો કંઈ પણ મળે—પહેરવાનું કપડું કે પછી
તકીઆનો ગલિક.

જવાનો વખત થયો એટલે ચાકર અને પોડાસીઓથી ઘર ભરાઈ
ગયું. બધાં ઘણું ઉદાસ દેખાતાં હતાં ને માંહોમાંહે વાત કરતાં હતાં કે
“આજ આપણું છત્ર જતું રહેવાનું”. પ્રમદાએ ચાકરોને બોલાવીને
પેટી ઉઘાડી બધાનો પગાર ચુકવી આપ્યો. પૈસા લેવાને તે બધાં હાથ
ધરતાં નહોતાં, પણ તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેતી તે
લુછી નાખતાં. પ્રમદાએ એક એક મહિનાનો પગાર તેલોકોને બક્ષિસ
કીધો. તે દહોડે ત્યાં જ બધાં હતાં તેમાં એક પણ એવું નહોતું કે જેને
રડવું આવ્યું નહિ હોય. પેલા વકીલની વહુ તો પ્રમદાનો હાથ પકડીને
પુછકળ રડી. પ્રમદા પોતાની બેહેનપણીનાં આંસુ લુછી નાખતી પણ
પોતાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે તે અટાવી શકતી નહિ. તે વકી-
લની વહુને પ્રમદાની સાથે ઘણી માયા બંધાઈ હતી. તેનો સ્વામી
અથવા સાસુ જરા સખ્તાઈ વાપરે કે પ્રમદા પાસે તે રડતી આવતી.
હવે તેને હેતવમનો કહીને કોણ દિલાસો આપશે? હવે વાંચવાનું તથા
ભરવા ગુંથવાનું કોણ શીખવશે? નાની નાની બેટ કોણ કરશે? અને

રોજ ચોટણા કોણ વાળશે? આજે તેને દુઃખમાં જોઈને પ્રમદા પોતાની દલગીરીનો જીરુસો અટકાવવાને અરાકત હતી, પણ તે તેને બેઠી, અને કહ્યું “બેન, રડ નહિ, અમે પાછા આવીશું” — આમ કહીને તેને દીલાસો આપ્યો. વકીલની માને પણ પ્રમદાના જવાથી ધણુંજ દુઃખ લાગ્યું તેણે પ્રમદાને આશીર્વાદ દીધો અને કહ્યું “તું જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં સુખી થશે.” પણ તેને પણ રડવું આવ્યું.

ગાડી બારણા આગળ આવીને ઉભી; લોકો એક પછી એક ઉતાવળ કરવા લાગ્યા; પ્રમોધનું ધ્યાન પોતાની ઘડીઆળ તરફ હતું તે ઉતાવળ કરતો હતો; ખીજાના, પેટીએ અને પોટલાંએ ગાડીમાં મુકાયાં. પ્રમદાએ એક પછી એક એમ બધાને પ્રણામ કીધા. સ્ત્રીઓનાં માથાં ઉપર પોતાનો હાથ મુકીને આશીર્વાદ દીધા, પડોસીનાં કેટલાંએ એક છાકરાંને બોક્કી કરી, ખીજાએને હેત બાવથી જરા જરા રમાડ્યાં, બધાંની રજા લીધી, વકીલની માને પગે લાગી અને પોતાની બેઠે નપણીને ફરી ફરીને કેટલીવાર બેઠી અને બધાંની આજ્ઞા માગી. જેની સાથે તેને એંલ-આણ હતી તેની સાથે હેતથી વાત કીધી. ગવરીશંકરને પોતાના બ્રાહ્મણ રસોડા અને રાખવાની બલામણ કીધી અને છેલ્લે ગાડીમાં બેઠી; ગાડી દેખાતી બંધ થઈ એટલે ઘરમાં દલગીરીનું વાદળ પથરાઈ ગયું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અકસોસ ! સૂર્ય એકવાર અરત પામ્યો કે પછી તડકો રહેતો નથી; દીવો એકવાર એંલવઈ ગયો કે તેનું અજવાળું પડતું નથી, કરમાઈ ગયલું ફૂલ પાછું ખીલતું નથી; આજ પ્રમાણે મનુષ્ય એકવાર કમનસીબથી પાયમાલ થઈ ગયા પછી પાછો સુખી થતો નથી. આ દુનિયામાં દુઃખ તો માણસ માત્રને નસીબે એટલું છે; દુઃખી માણસ દુષ્ટ હોય અથવા સાધુ હોય પણ આપણે તેની દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી; હું જ્યારે આવા લોકોને રડતા જોઈ છું ત્યારે તેઓને બદલે હું રડું અને તેઓની આફત મારા ઉપર પડે એમ ઇચ્છું છું; મને રડવા દો અને તેઓને સુખમાં રહેવા દો. પણ ઇશ્વરની ગતિ ન્યા-રીજ છે. એની મરજી કોઈ પામી શકતું નથી. આ દુનિયામાં ધણીવાર સારા લોકને ધણું દુઃખ સહન કરવું પડે છે, અને આપણમાં

તેમ્પાનાં સદ્ગુણ ધટવાને બદલે બમણાં પ્રકાશી નીકળેછે. આપણને ખબર નહોતી કે પ્રબોધ અને પ્રમદાને આટલું દુઃખ ખમવું પડશે.

અગાસી ગામમાં તે લોકે લગભગ એક વરસ ગાળ્યું. ત્યાં પણ પ્રમદાએ પોતાનું એક નાહાનું રોજ સ્થાપ્યું હતું. આ નાહાનાં સરખાં રેહેઠાણમાં રાવજીની મદદથી કેટલાએક કુલનાં ઝાડ ઉછેર્યાં હતાં. પ્રમદા અને મંગળા બન્ને પોતે જાતે સહવાર સાંજ પાણી પાતાં હતાં. જે પરોપકારી મનુષ્યનો સ્વભાવ બીજાને અહાવાનો છે તેને બધા વશ થઈ જાય છે—પશુ ને પંખી—અને માણસ યાય તેમાં તો નવાઈ જી શી? આસપાસનાં ગામડીયાં ઐરામ્પાની પ્રમદા સાથે માયા બંધાઈ ગઈ. તેમ્પાની પાસે કંઈ સારી ચીજ હોય તો એમની પાસે લાવે; જો તેમ્પાને કંઈ દુઃખ હોય તો તેની એમની પાસે વાત કરવાને આવે; જો તેમ્પાનાં છોકરાં માંદાં પડે તો એમની સલાહ પૂછે; તેમ્પાનાં ધણી અથવા બીજા કોઈ જરા વટે તો એમની પાસે રડતાં આવે. પ્રમદા તેમ્પાને મીઠા બોલો કહીને દીલાસો આપે; દુઃખમાં પોતાથી બને તેટલી મદદ કરે; સારી સલાહ આપીને ખરાબ રસ્તેથી સારે રસ્તે દોરે; જો તેમ્પા લડાઈ કરે તો એ સમાધાન કરે. જો કોઈ ગરીબ ગરબું માંદું હોય તો તેની ખબર લેવાને તેનાં નાનાં કુપડામાં જાય. વારંવાર તેમ્પાનાં છોકરાંને પોતાને ત્યાં બોલાવે અને ધણું હેત રાખે.

અગાસી આત્મા પછી પ્રબોધચંદ્ર ત્યાંના અને આજીબાજીના ગામના લોકો સાથે ધણો મળી ગયો. કેટલાએકની સાથે ઘાડી દોસ્તી બાંધી. ધણુએમ્પાને તે લોકોનાં કામ બાબત સલાહ આપી; તેમ્પા પણ પ્રમદાની ખબર અંતર પૂછતાં હતાં. છસાત મહિના થયાં પ્રબોધનો રોજગાર જતો રહ્યો. એક પછ તે કમાઈ રાખ્યો નહોતો, પણ ખરચ હમેશાની માફક ચાલ્યાજ કરતો હતો. આટલી ફિકરમાં વળી આ એક ઉમેરો છતાં પણ પ્રમદાની તબીબત દહાડે દહાડે સુધરતી જતી જોઈને તે આનંદ પામતો.

કમનસીબ મંગળા ભયારે મુંબઈમાં હતી ત્યારે, ચાર પાંચ વર્ષ સુધી તો તેણે રસોડાનું મ્હોપણ જોયું નહોતું પણ તેણે ‘હારમોનીઅમ’ તથા ‘પીયાનો’ વગાડતાં શીખવામાં તથા ચોપડીઓ વાચવામાં પોતાનું

ધ્યાન રૌઝું હતું. તે હમણાં ખુશિયા પોતાનાં બાબીને અને ધરનાં ખીજને સારું રાંધતી હતી. રૌજરૌજ મંગળા રાંધે તેથી પ્રમદાને દુઃખ લાગતું હતું અને કોઈ દહોડા સહવારના પહોરમાં વહેલી ઉઠે કે રસોડા તરફ પોતે જતી, પણ મંગળા તેને રસોડામાં પેસવા દેજ નહિ. પ્રમદા ખીચારી શું કરે ? સાકબાજી મોળવામાં, ઊપલક મસાલો વિગેરે આપવા મુકવામાં અને ઉમરામાં બેસીને મંગળા રાંધે ત્યારે તેની સાથે વાતચિત કરવામાં સંતોષ પામતી.

વાંચનારી બહેનો ! આ પ્રમાણે તેઓના દહોડા કંઈછેક દુઃખમાં જતા નહોતા, પણ જે સહેજસાજ સુખ હાલ તેઓને મળતું તેટલું પણ તેઓના નસીબમાં નહોતું. આ વર્ષે શીયાળો બેઠો ત્યારથી પ્રબોધને ઉધરસ થઈ. આ ઉધરસ મટે એવી નહોતી. પ્રથમ તો તે કંઈ જાતની તે પારખ્યા વગર, તેણે કેટલીએક દવા લીધી તેથી થોડા દહોડા ઉધરસનું જોર નરમ પડ્યું. પણ પછી તો છાતીમાં દરદ થવા માંડ્યું અને તેના મનમાં ધાસકો પેઠો. તેણે પોતાની છાતી એક કામિલ દાક્તર તે ગામ આવી ચડ્યા હતા તેની પાસે તપાસાવી અને તેણે એવો મત આપ્યો કે એને પોતાની ધાસ્તી ખરી લાગી. હવે કરવું શું ? આ હકીકત પ્રમદાને એકદમ કહેવાની તેનામાં હિંમત નહોતી. તેમજ એને એ વિષે તદન અગ્નિ રાખવી એ પણ ઠીક નહિ લાગ્યું. ધણી દહોડા સુધી તો તેણે કંઈ નક્કી કર્યું નહિ, અને વાત મનમાં મનમાં રાખી. પણ બ્યારે હાડ તાવ રાઈ થયો ત્યારે તેણે ઠરાવ કરીધો કે પ્રમદાથી છુપું રાખવું એમાં કંઈ ડાહ્યાપણ નથી.

પ્રમદાના ઉપર વજ્રવા પડવાથી થોડું દરદ થયું હોત, પણ આ સાંભળીને તો તે હચકી ગઈ, તે છતાં એક ખરી હેંશીઆર સ્ત્રીની માફક પોતાના સ્વામિની ખીચારીના ચાંપતાં ઉપાય કરવા લાગી. દાક્તરોએ અગાસી ગામથી તીયલ (વલસાડથી થોડે છેટે આવેલું હવા શેર જવા લાયક ગામ) જવાની સલાહ આપી. હવે તો પ્રમદાનો મદદગાર ક્રૂર રાવજી હતો. પ્રબોધ દરરોજ ગળાતો જતો હતો, તેથી પ્રમદા તેને કંઈ પણ બાબતનો વિચાર જણાવીને દુઃખ થવા દેતી નહિ. તે રાવજીની મદદથી અને પત્રવ્યવહારથી ઘટતી ગોઠવણ કરતી. પ્રમદાએ અગાસીમાં કેટલા એક સામાન વેચી દીધા અને થોડાએક વેહેંચી દીધા પછી બાકીનો જોઈતોજ સામાન તીયલ બઈ ગયાં. આ પ્રમાણે

મુંબઈથી અગાસીમાં કેટલોક વખત રહ્યા પછી તીથલ આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં નવું ઘર માંડ્યું.

તીથલની સ્વચ્છ હવાથી કેટલાક મહિના વિત્યા નહિ એટલામાં પ્રબોધની તપ્તિયત સુધરવાનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. પણ એ પ્રેર બહુ વાર ટક્યો નહિ. તેના શરિરની સ્થિતિ દહોડે દહોડે બગડતી ગઈ, બુદ્ધિ ઓછી થવા માંડી અને કૌવત જતું રહ્યું. પ્રમદાએ વલસાડથી, સુરતથી અને આજુબાજુને ગામથી જીદા જીદા દાક્તરોને બોલાવીને તેઓની સલાહ લીધી. એ અરસામાં તેઓનાં સાધન ખુટી જવાથી તેને ખીજની પાસે પૈસા બાળે લેવાની જરૂર પડી. તે નાણાંને સાફ હરબડી મુજરાંકરને, ગવરીશંકર દીપ્તેશને અને પોતાનાં માબાપાને લખ્યા કરતી હતી. પણ તે કેવી કમનસીબ ! તેના પિતા આ પ્રસંગે ધેર બેઠા હતા અને તેણે એકવાર પચાસ રૂપિયા મોકલ્યા તે શિવાય ખીજ મદદ ફરીથી મોકલી શકે એમ નહોતું. ગવરીશંકર અને મુજરાંકરે કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાનું મુકી દહને “કેમિસ્ટ” એટલે દવા વેચનારની દુકાન કાઢી હતી. તેઓએ નવીસવી દુકાન કાઢેલી એટલે ઉપજ ધણીજ થાડી થતી હતી. તે છતાં તેઓની આવકમાંથી ખરચ જતાં જે કંઈ બચાવી શકતા તે તેઓ પ્રમદાને મોકલતા હતા. પણ આટલું થાડું તે શા હિસાબનું ? અચંબા જેવું એ હતું કે પ્રબોધની માંદગી સાંભળીને તેના મુંબઈના તાલેવાન મિત્રોએ નાણાં સંબંધી હાથ ધોવાડ્યા. મુજરાંકર મદદને સાફ તે માંના ધણને ત્યાં ગયો પણ કોઈ કંઈપણ મદદ કરવાને ખુશ હોય એમ લાગ્યું નહિ.

એક તરફથી આમ થતું હતું ત્યારે પ્રમદા ખાનગી રીતે રાવજીની મદદથી પોતાનું એક પછી એક ઘરેલું વેચતી હતી. પ્રબોધને કાંઈ સવાલ પુછે તો તે એટલોજ જવાબ આપતી હતી કે “ ગમે તેમ હું કરું છું, ઈશ્વર કૃપાથી તમે સારા થાઓ. પછી હું તમને કહીશ.”

આ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આવા એકાંતમાં પણ બધો બોળે પોતાને માથે એકાંત લીધો. જેવું તેના ભવિષ્ય પર વાદળ પથરાયું તેવું તેનું ચિત્ત કાળજીથી ધેરાયું. પણ તેણે પોતાના રિખાતા સ્વામિને આમાંની કંઈ ફિક્કર જાણવા દીધી નહિ. તેને રડતી તો તે એકાંતમાં, જે તે માથે હાથ દહ શોક અથવા રૂદન કરતી તો તે કોઈ જોવા પામતું નહિ કે જાણતું નહિ. પ્રબોધચંદ્રને હમેશા ખુશ ચેહેરે જોતો, પણ એ લેવાતી

જતી હતી અને એના ચહેરે શીકો થતો જતો હતો તે જોઈ કોઈ વાર તેને બારે વેદના થતી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

આવા દલગીરી ઉપજવે એવા વિષયનો જલદી જલદી છેડો બાવ-
વો એ સાહે છે. સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્ન લેવાનું હોય ત્યારે લોકો નીરાતે
એસીવે કોળીઆ ભરેછે, પણ કંઈ કડું આપધ પીવાનું હોય ત્યારે તો
તે એકદમ ગળે ઉતારી દેછે.

વાંચનારી બહેનો ! પ્રમદાના દહાડા નખળા આવ્યા એતો તમે પામી
ગયાં હશો. સુખરૂપી સ્વરજ જે સહેજસાજ આપી છે તે તદન અસ્ત
પામવાને હવે વધારે વાર નથી. તીથલમાં તેનાં દુઃખનો પારજ રહ્યો
નહિ. તેની પાસે કુટી બદામ પણ રહી નહિ. પોતાનાં ધરેણું ખાનગી
રીતે વેચીને બધાંનું ગુજરાન ચલાવતી હતી. આવાં દુઃખ છતાં
પ્રમદા પોતાના પ્રિય સ્વામિની રાત દહોડો ચાકરી કરતી હતી.
બધી વાતમાં રાવજી તેના સલાહકાર હતા. તેણે આ બધી વિપત્તિમાંનું
કંઈ પણ મંગળાને કહ્યું નહિ—તેણે વિચાર્યું, મંગળાની વય શી અને
આ મોહોટી આકૃત શી ? કેટલાક મહિના થયાં રાવજી પગાર પણ
લેતો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ જો કંઈ પણ જરૂરી આતની ચીજ
ઘરમાં નથી એમ તેને લાગતું તો તે ગમે તેમ કરીને લઈ આવતો. જો
પ્રમદા તેને પ્રશ્ન કરે તો જેમ પોતે પોતાના પતિને જવાબ આપતી
તેમ એ એને આપ્તો કે “ક્યાંથી અને કેમ લાવ્યો તે પછી કહીશ.”
પ્રમદાએ તજવીજ કરીથી તો માલમ પડ્યું કે રાવજીને તેણે ગેણીના
હાર આપ્યો હતો તેમાંથી એકેક ગેણી કાઢીને શેઠાણીથી છુપી રીતે
વેચતો હતો. પ્રમદાને જ્યારે આ વાત ખબર પડી ત્યારે તેની આં-
ખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. પણ તેણે રાવજીને કંઈ વધારે કહ્યું નહિ.

તીથલમાં મુરતથી એક મિશનરી (ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઓધ કરનારી)
સ્ત્રી આવીને રહી હતી તેની સાથે થોડાક દહાડા થયાં પ્રમદાને અને
મંગળાને એાળખાણુ થઈ હતી. એ મડમને આ બન્ને જણીનો
સ્વભાવ ઉત્તમ લાગવાથી તેમને મળવાને પ્રયોધને ત્યાં વારંવાર આ-
વતી હતી. મડમ પણ ઘણીજ સારી હતી. પ્રમદાએ પોતાનાં દુઃખની

કંઈ પણ વાત એને કહી નહિ, પણ તેણે કલ્પના કીધી અને સમજી ગઈ. તે પરથી પ્રમદાના કુટુંબને કેવી રીતે મદદ કરવી તે બાબત પોતાના સ્વામિ સાથે વિચાર કીધી. રાજઆતમાં તો થોડા દહાડા બક્ષિસના આકારમાં તે મદદ કરવા લાગી. પણ તે પાદરીનું કુટુંબ પણ કંઈ ધણું પૈસાદાર નહોતું એટલે તેઓ એવી રીતે ધણા દહાડા મદદ કરી શક્યાં નહિ. આખરે બીજાઓની સાથે વિચાર કીધા પછી મંગળાને કંઈ ચાકરીએ લગાડવાની ગોઠવણ કીધી. ખરે! આ કામ તેઓનું ધણુંજ ભણું હતું. તીયલ દરિયા કિનારે હવા પ્રેરની જગ્યા હોવાથી યુરોપિયનો ધણા ખરા ગરમીના દહાડામાં હવાપ્રેર માટે ત્યાં આવતા હતા. તેઓનાં છોકરાં સાર તથા બીજા ગામના લોકો અને ખ્રીસ્તીધર્મમાં વટલી ગયલાંઓને સાર પેલા પાદરીના ઉપરીપણા તળે એક નિશાળ કાઢવામાં આવી હતી તેમાં મંગળાને એ ત્રણ કલાક શિખવવા જવાનું અને પીયાનો વગાડતાં શિખાવવાનું કામ તેણે સોંપ્યું. આને માટે મંગળાને ત્રીસ રૂપિયાનો મહિનો કરી આપ્યો. મંગળાને અગર જો આ બધું આવડતું હતું પણ તે માટે હિન્દુ અને તેમાં વળી બ્રાહ્મણ પડી એટલે પૈસા લઈને કામ કરવાની તેને ટેવ પડેલી નહિ. એથી એ નોકરી લેવાનું એને મન થયું નહિ. પણ નણુંદ ભોજાઈએ માંહે માંહે વિચાર કીધો અને બીજા કંઈ ઇલાજ નહિ હોવાથી બીજા માંગવા કરતાં આ પસંદ કરવા જોગ છે એમ ધારી એ વિચાર બહાલ રાખ્યો. પ્રત્યેક આ વાત જાણી ત્યારે તે કંઈ બોલ્યો નહિ. પણ મનમાં રૂદન કરવા લાગ્યો. આંસુથી ગાલ ભીના થઈ ગયલા એવી સ્થિતિમાં તે પડ્યો.

મંગળા જોને તેણે આટલી બધી સંભાળથી ઉછેરીને મોટી કીધી હતી, તેને તેણે પોતાના સુખના વખતમાં રાંધવા પણ જવા દીધી નહોતી, તેજ મંગળા આજ પોતાનાં ભાઈનાં પોષણ સાર નોકરી કરવા જાય, તે તેઓ કેમ સહન કરી શકે? પણ કંઈ ઉપાય નહોતો, એટલે એ કંઈ બોલ્યાજ નહિ અને પોતાનાં મનનું દુઃખ રૂક્ત રડીને બતાવ્યું. મંગળાનું કામ હવે કેટલું સુસ્કેલ થઈ પડ્યું? મળસકામાં ઉઠીને ઘરમાં બહારીઝાડીને ઠીકઠાક કરે, પોતાના ભાઈને સાર રાંધીને જમીલે અને બેત્રણ કલાક પાદરીઓની શાળામાં શિખવવાને જાય. સાંજના ઘેર આવેકે પાછું રાંધે અને ખાવાપીવાની ગોઠવણ કરે. વળી ઘણીવાર

મોડી રાત સુધી ઉજાગરો પાણુ કરવો પડે. પ્રમદા તો રાતદિવસ પ્રત્યો-
 ધના ખીજાના પાસે બેઠેલીને બેઠેલીજ. કોઈવાર તેને બદલે મંગળા
 બેસે ત્યારે પ્રમદા રાંધવાને રસોડામાં જાય. અરે! અરે! પરમેશ્વરે
 આ કુટુંબ ઉપર આણું દુઃખ કેમ પાડ્યું? આમ દહાડા જતા હતા
 એટલામાં તો વળી મંગળાને ઉધરસ થઈ. એક બે દહાડા થયા નહિ
 એટલે તો તેની છાતીમાંથી લોહી પડવા માંડ્યું અને તાવ પણ આ-
 વવા માંડ્યો. હવે તે ખીજાનામાંથી ઉઠી રાકતી નહોતી. પ્રમદાની
 હવે કેવી સ્થિતિ? અરે કોમળ મનુષ્ય? તારી સહનશક્તિ ઉપર પર-
 મેશ્વરે કેવો સખત બોલો મૂક્યો છે? મંગળા પણ બાઈની પાસે આ-
 ટલે પડી. પ્રમદા પામી ગઈ અને હવે બહાર ગામ વધારે દહાડા
 રહેવું એ એને ઠીક લાગ્યું નહિ, તે ઉપરથી પોતાનાં બાકીનાં ધ-
 રેણું વેચી પોતાના મરવા પડેલા પતિને અને પોતાની અતિ વહાલી
 મંગળાને મુંબઈ લઈ જવાનો નિશ્ચય કરી. ગરીબ ખીચારો રાવજી!
 તેને ખાવાનું ઠેકાણું નહોતું. નહિ તેની પાસે કંઈ કપડાં રહ્યાં હતાં કે
 નહિ તેની પાસે કંઈ નાણું રહ્યું હતું. પણ તેણે પોતાનું આ દુઃખ પ્ર-
 મદા શેઠાણીને કહ્યું નહિ. તે ખીચારાને તો ખાવાનું મળે તો વાહ-
 વાહ અને જો નહિ મળે તો એકાદ બે લાંઘણુ પણ કરી કહાડે અથવા
 કાચું કોઈ ખાઈને ચલાવે. મંગળા ન્યારથી માંદી પડી ત્યારથી રા-
 વજી પ્રમદાને મદદ કરતો હતો. એક દહાડો પ્રમદાએ તેને કહ્યું,
 “રાવજી, તું મારા પિતાની જગ્યાએ છે; તે મારા પોતાના પિતા
 કરતાં પણ મારે માટે વધારે કીધું છે; આપણા ઉપર આકૃત આવી
 પડી છે; અમને ઘેર (મુંબઈ) તેડી જા; આ જે કંઈ ધરેણું રહ્યું
 છે તે વેચી આવ.” રાવજી તે ધરેણું લઈને રડ્યો. તે ધરેણું વેચીને
 તેનું જે નાણું ઉપજ્યું તે રાવજી લઈ આવ્યા અને જે થોડા ઘણા
 સામન રહ્યો હતો તે બાંધતાં હતાં એટલામાં ગવરીશંકર અને મુળ-
 શંકર આવી પહોંચ્યા. આ બન્નેને જોઈને પ્રમદાના જીવમાં જીવ
 આવ્યો. તેઓ આવ્યા તેવા બહારના ઝોરડામાં ઉભા અને પ્રત્યો-
 ધની તખીઅત વિષે પુછપરછ કરી. પ્રમદાએ આટલા દહાડા સુધી
 જે સઘળું દુઃખ એકલું સહન કરીધું હતું તેની તેના મન ઉપર હમણા
 ઘણી અસર થઈ. તેની આંખમાંથી આંસુની નેહર વહેવા લાગી. તે
 બોલી રાકી નહિ. પોતાની આંખ લુછી નાંખીને બન્ને જણાને અંદ-

રના ઝ્યારડામાં તેડી ગઈ. ત્યાં તેઝ્યોઝ્યે શું જોયું? ઝમ્ક ખીજના ઉપર પ્રબોધ જોના ચેહેરે ઝ્યાજખાય નહિ ઝ્યેટલો બધો બદલી ગયો હતો તે ઝ્યાંખબધ કરીને સુતો હતો. તેની ઝમ્ક બાજુઝ્યે દવા અને કંઠક ખાવાનું હતું. ખીજ બાજુઝ્યે મંગળા સુતી હતી. શું તે મંગળા હતી? પ્રમદાઝ્યે કહ્યું ત્યારે, નહિ તો તે બજેઝ્યે તેને ઝ્યાજખી નહિ હોત. તેનો ગોળમટોળ ખુબસુરત ચેહેરે તદન શીક્રો પડી ગયો હતો; જે હસતું મ્હોડું જોયેલું તે હાલ સુકું પડી ગયું હતું અને રંગ બદલાઈ ગયો હતો; તેનામાં બોલવાની શક્તિ નહોતી; રાત દિવસ તાવથી તેની કાયા મળાઈ ગઈ હતી, અને મગજ ખવાઈ ગયું હતું. ગવરીશંકર અને મંગળાશંકર તો આ સ્થિતિ જોઈને બેબાન થઈને જમીન ઉપર પડ્યા. મુળશંકરનું હૃદય ફાટી જતું હતું. વીજળીના ચમકારા પેઠે મુળશંકરને જોઈને મંગળાના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે તરસો નજરે તેની તરફ જોયા કરતી હતી. તેણે મીઠી દષ્ટિ ખતાવી ઝ્યેટલુંજ. કારણ કે તે કંઈ આવકારના શબ્દો બોલી શકી નહિ. મુળશંકર પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયો તે ઘણી વાર સુધી ત્યાંજ ઉભો રહ્યો, પણ પછી બહાર જઈને ખુબ રડ્યો.

મુસાફરીને સારૂ બધી તૈઆરી થઈ. સાંજ થતા પહેલાં માદાં બાઈ બહેનને લઈને બધાં નીકળ્યાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વાચનારી બેહેનો! શું હવે વધારે જાણવાની આવશ્ય છે? મંગળા અને પ્રબોધચંદ્રે દેહ છોડી તેનું વર્ણન થયું જોઈઝ્યે? એત અતિશય દુઃખદાયક છે. મુળશંકર અને ગવરીશંકર ઝમ્કદમ પ્રમદા, પ્રબોધ અને મંગળાને લઈ મુંબઈમાં મુળશંકરને ઘેર ગયા. ગવરીશંકર જાતે દાક્તર હતો છતાં તેણે મુંબઈના સૌથી હોશીઆર દાક્તરને તેડાવ્યા અને તેઝ્યોની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં કંઈ કસર રાખી નહિ. પણ જ્યાં માત્ર ૪૫ મારવા બેઠું હોય ત્યાં દવા શું કરી શકે? મંગળાની તરફ તમે જુઝ્યો તો તેની ખીમારી તમને વધેલી માલમ પડતી. તેના દહાડા હવે બરાઈ રહ્યા હતા. બધાંને તેના ચેહેરે ફીક્રો પડી ગયલો લાગ્યો. આટલા બધા દહાડા રખેને મારે લીધે મારા બાઈને

વધારે દુઃખ થાય એવી ખીકથી પોતાનું બેહેદ દુઃખ મૂગાં મૂગાં સહન કીધું હતું, પણ મોતની રાત્રે તેને અત્યંત વેદના થઈ. શું દુઃખ થાય છે અથવા તો તે ક્યાં થાય છે એ તે કહી શકતી નહિ. સાંજલગીમાં તો બાજુ છેક ખગડી. પ્રબોધની પાસે એકલી પ્રમદા બેઠી હતી અને ગવરીશંકર અને મુળશંકર મંગળાની પાસે બેસીને દર અર્ધ કલાકે ઔષધ આપતાં હતાં, એ શિવાય તેઓ ખીજું શું કરી શકે? મધરાત પૂરી થઈ નહિ એટલામાં તો દરદ આંધું થતું ગયું અને મંગળાનો ઠળવળાટ શાંત પડવા લાગ્યો. આખરે જેમ-જેમ રાત પુરી થવા આવી અને ગમગીન રીતે પહેા ફાટવા માંડ્યો, ન્યારે જગતાં પંખીઓ એક ખીજને માહિંમાહે જુદા જુદા સ્વરમાં બોલાવવા લાગ્યાં, ન્યારે રાતના રોન ફરવાવાળા પોલીસના સીપાઈઓ આખી રાત જગીને હમણા અડધા જગતા, અડધા ઉંઘતા—પોત પોતાને ઘેર જતા હતા, ન્યારે મહેલામાં છુટક છુટક ગાડીઓ જવા આવવા લાગી, ન્યારે ઓડોસીપોડોસીઓ ઉઠીને વાતો કરતા હતા, અને ન્યારે કોઈ દલગિરીમાં કુટુંબમાં રડારોળ થઈ રહી હતી, તે વખતે મંગળાના અવાજ ગયલાં રાત્રીરમાંથી પ્રાણ ગયો.

મંગળાનાં મરતા પહેલાં થોડીવાર આગમજ પ્રમદા તેની પાસે આવીને રડતી બેઠી હતી. પ્રમદા, જેણે મંગળાને પાંચ વર્ષ સુધી પોતાની સાથે રાખી હતી અને જેણે પોતાની બહેન કરતાં પણ વધારે તેના ઉપર મમતા રાખી હતી, જેના સુખને મોટે તે હમેશા આતુર હતી, જેના ફરી સુખદાયક લજ થશે એવી આશાથી આ દુઃખ અને આ-કૃતમાં પણ કેટલાંએક ધરેણું જુદાં રાખ્યાં હતાં, તેજ આ મંગળાનું તેની આંખ આગળ મુડદું બેયું. જેવો મંગળાનો જીવ ગયો કે મુળશંકર દલગિરીમાં ગાંડો થઈ ગયો. ગવરીશંકર તેને જોરથી પકડીને ખીજ આંરડામાં લઈ ગયો અને દિલાસો આપવા લાગ્યો.

પ્રબોધચંદ્રે મંગળાને મરતી વખતે જોઈ નહિ પણ તેને એવો સખ્ત ધાલાગ્યો કે તે પાછો સાંજે થયો નહિ. એની ખાત્રી હતી કે એને મોટે તે મરી ગઈ. પ્રમદા ન્યારે રડતી રડતી એની પાસે ગઈ, ત્યારે ઊંડો નિસાસો મુકીને શાંત રીતે કહ્યું કે “ મંગળાને આ દુનિયામાં મારા ઉપર અત્યંત હેત હોવાથી મને આ દુનિયા છોડવાની તૈઆરીમાં બેઠને, ખીજ દુનીઆમાં પોતાના મોઠા બાઈને સાર જગ્યા તૈયાર

કરવાને ઉતાવળથી એ અગાડી ગઈ.” આટલું બોલી રહ્યા એટલામાં તેની બન્ને આંખમાંથી આંસુ દડદડ વહેવાં લાગ્યાં. પ્રમદા, જે પોતાની આવી સખત દલગિરીમાં કેઈ દહાડો ધોટો પાડીને રડી નહોતી તે તે બોલવું સાંભળીને પોકે પોક મુકીને રડવા લાગી. તેને રડતા રહેવાની નિશાની કીધી એટલે પ્રમદા રહી.

વાંચનારી બેઠેનો ! હવે આ વાત લંબાવવા જેવી નથી. ગરીબ બિચારી પ્રમદા વિધવા થઈ—ચુડા ભાંગી, વિધવાવસ્ત્ર ધારણ કરી—પૈસે ટકે પાંચમાલ થઈ ગયલી પોતાના પિતાને ત્યાં ગઈ. આ દુઃખદાયક વાતનો હવે અંત આવે એ બેઠાએ. બિચારી પ્રમદાએ પોતાના દહાડા કેમ પુરા કીધા તેનો ખ્યાલ તો બેઠેનો, તમને સેહેજ આવ્યો હશે. તે “સદ્ગુણી વહુ” એ પોતાના બાકી રહેલા દહાડા ઇશ્વર પ્રાર્થના કરીને તથા લેડિઅપોગી કામ કરવામાં પોતાના ભાઈ ભાઈ સાથે સંપત્તી કલાડયા અને પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ. ઇશ્વર એવી સદ્ગુણી સ્ત્રીનો વૈકુંઠમાં વાસ કરે અને ખીજી સ્ત્રીઓ પ્રમદાના જેહેવી થાય એટલી આપણી નમ્ર પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

જાહેરખબર.

સત્યવક્તા.

દર શુક્રવારે સવારમાં પ્રગટ થતું શુદ્ધ ગુજરાતી પત્ર.

શેહેરના ગ્રાહકો પાસેથી વર્ષ એકના માત્ર રૂ. ૩-૦-૦;

દેશાવરના ગ્રાહકો પાસે ટપાલ સાથે વર્ષ એકના રૂ. ૪-૦-૦.

જાહેરખબર રૂપિયા એકની લીટી પાંચ. લાંબી મુદતને માટે ઉપડ ભાવ નક્કી કરવામાં આવશે.

એ વર્તમાનપત્રે આપેલી ભેટો.

૧—કચ્છાધિપતિ મહારાવ શ્રી ખેંગારજી સાહેબ સવાઈ બહાદુરની સુંદર છાપી અને વૃત્તાંત.

૨—સેનાપ્તાસખેલ સમશેર બહાદુર મહારાજ શીયાજીરાવ ગાયકવાડ, તેમના પાટવી કુંવર કૃતેહસિંહરાવ, તથા તેમના ખાનગી દિવાન મિ. પેશ્તનજી દી. ખંડાળાવાળાની સુંદર છાપીઓ અને વૃત્તાંત.

૩—મુંબઈ નગરીનો નકશો અને (“આપણું મુંબઈ”) વર્ણન.

૪—આ “પ્રમદા” અથવા “સદ્ગુણી વહુ” નામનું લઘુ પુસ્તક.

૫—એક હજાર વર્ષનું કેલેન્ડર.

૬—મહારાણી શ્રી વીક્ટોરીઆની સુંદર રંગીન છાપી અને વૃત્તાંત.

૭—રતલામના મહારાજ અને તેમના દિવાનની છાપી અને વૃત્તાંત.

૮—પ્રિન્સ આલબર્ટની છાપી અને વૃત્તાંત.

૯—માઈસોરના મહારાજની છાપી અને વૃત્તાંત.

મુંબઈ કોટ બજારગેટ સ્ટ્રીટ. } કેશવલાલ હરિવિઠ્ઠલદાસ.
“સત્યવક્તા” પત્ર આદેશ. } “સત્યવક્તા”ના માલિક.

જુન સન ૧૮૮૮

